

ISSN 2072-0297

МОЛОДОЙ[®] УЧЁНЫЙ

международный научный журнал

СПЕЦВЫПУСК

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ИНСТИТУТА
«БОЛАШАК»

Является приложением к научному журналу
«Молодой ученый» № 9 (195)

9.1
2018

16+

ISSN 2072-0297

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал

Выходит еженедельно

№ 9.1 (195.1) / 2018

СПЕЦВЫПУСК НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА «БОЛАШАК»

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметов Ильдар Геннадьевич, кандидат технических наук

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук

Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук

Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук

Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук

Абдрашилов Турганбай Курманбаевич, доктор философии (PhD) по философским наукам

Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук

Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук

Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук

Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук

Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук

Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук

Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук

Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук

Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук

Жураев Хуснидин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук

Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения

Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, доктор философии (PhD) по философским наукам

Кенесов Асхат Алмасович, кандидат политических наук

Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук

Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук

Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук

Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор

Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук, кандидат психологических наук

Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам

Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук

Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук

Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук

Матвиенко Евгений Владимирович, кандидат биологических наук

Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук

Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук

Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук

Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, магистр философии

Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук

Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук

Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук

Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук

Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук

Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук

Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры

Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук

Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук

Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал размещается и индексируется на портале eLIBRARY.RU, на момент выхода номера в свет журнал не входит в РИНЦ. Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, *кандидат филологических наук, доцент (Армения)*

Арошидзе Паата Леонидович, *доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)*

Атаев Загир Вагитович, *кандидат географических наук, профессор (Россия)*

Ахмеденов Кажмурат Максutowич, *кандидат географических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)*

Бидова Бэла Бертовна, *доктор юридических наук, доцент (Россия)*

Борисов Вячеслав Викторович, *доктор педагогических наук, профессор (Украина)*

Велковска Гена Цветкова, *доктор экономических наук, доцент (Болгария)*

Гайич Тамара, *доктор экономических наук (Сербия)*

Данатаров Агахан, *кандидат технических наук (Туркменистан)*

Данилов Александр Максимович, *доктор технических наук, профессор (Россия)*

Демидов Алексей Александрович, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, *доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)*

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, *доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)*

Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, *доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)*

Игисинов Нурбек Сагинбекович, *доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)*

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, *кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)*

Кайгородов Иван Борисович, *кандидат физико-математических наук (Бразилия)*

Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*

Козырева Ольга Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Россия)*

Колпак Евгений Петрович, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*

Кошербаева Айгерим Нуралиевна, *доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)*

Курпаяниди Константин Иванович, *доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)*

Куташов Вячеслав Анатольевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Кыят Эмине Лейла, *доктор экономических наук (Турция)*

Лю Цзюань, *доктор филологических наук, профессор (Китай)*

Малес Людмила Владимировна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Нагервадзе Марина Алиевна, *доктор биологических наук, профессор (Грузия)*

Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, *кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)*

Прокопьев Николай Яковлевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Прокофьева Марина Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)*

Рахматуллин Рафаэль Юсупович, *доктор философских наук, профессор (Россия)*

Ребезов Максим Борисович, *доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)*

Сорока Юлия Георгиевна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Узаков Гулом Норбоевич, *доктор технических наук, доцент (Узбекистан)*

Федорова Мария Сергеевна, *кандидат архитектуры (Россия)*

Хоналиев Назарали Хоналиевич, *доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)*

Хоссейни Амир, *доктор филологических наук (Иран)*

Шарипов Аскар Калиевич, *доктор экономических наук, доцент (Казахстан)*

Шуклина Зинаида Николаевна, *доктор экономических наук (Россия)*

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Галина Анатольевна

Ответственный редактор: Шульга Олеся Анатольевна

Художник: Шишков Евгений Анатольевич

Верстка: Бурьянов Павел Яковлевич, Голубцов Максим Владимирович, Майер Ольга Вячеславовна

Почтовый адрес редакции: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

Фактический адрес редакции: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; http://www.moluch.ru/.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый».

Основной тираж номера 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 16 экз. Дата выхода в свет: 21.03.2018. Цена свободная.

Материалы публикуются в авторской редакции. Все права защищены.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

На обложке изображен *Кемурджиан Александр Леонович* (1921–2003 гг.) — советский инженер-конструктор, основавший научную школу космического транспортного машиностроения и создавший первые планетоходы.

Александр Леонович Кемурджиан родился в армянской семье во Владикавказе, а свои детские и юношеские годы провел в Баку. В годы Великой Отечественной войны будущий ученый добровольцем ушел на фронт, хотя был освобожден от военной службы по состоянию здоровья и имел министерскую «броню» как студент МВТУ им. Н. Э. Баумана, куда он поступил в 1940 году. После демобилизации в 1946 году он вернулся в университет, стал сталинским стипендиатом, а в 1951-м окончил вуз с отличием. После этого был направлен во ВНИИтрансмаш в Ленинграде, где работал в отделах моторных установок, трансмиссий и тягачей. В 1959 году был назначен начальником отдела новых принципов движения.

С 1963 года Кемурджиан был главным конструктором самоходного шасси лунохода и малого марсохода, а также дозорного «ползолета» на воздушной подушке. Это были первые в истории человечества аппараты, предназначенные для прыжкового перемещения по твердым поверхностям земных тел, в том числе по спутнику Марса Фобосу. Под руководством Кемурджиана получены данные о физико-механических свойствах грунта Луны и Венеры.

Мало кому известен факт создания микромарсохода, полностью изготовленного во ВНИИтрансмаше, который в 1971 году был доставлен на поверхность Марса. Увы, связь со спускаемым аппаратом прекратилась после посадки. Аналог этого микромарсохода до сих пор «работает» в музее ВНИИтрансмаша. Александр Леонович Кемурджиан основал научную школу космического транспортного машиностроения, разработал теоретическую базу для этой дисциплины, описал принципы конструирования и испытания планетоходов.

В мае 1986 года он был направлен на ликвидацию последствий аварии на Чернобыльской АЭС, где под его руководством был создан дистанционно управляемый робот СТР-1, который мог находиться в эпицентре радиации и помогать в уборке обломков. Два таких робота отработали на кровлях третьего энергоблока больше двухсот часов и по сути заменили в опасной зоне Чернобыля более 1000 человек.

Имя Кемурджиана долгое время держалось в секрете, поэтому многие его статьи были опубликованы под псевдонимами Александров, Леонович или Углев.

Медаль имени А. Л. Кемурджиана учреждена Федерацией космонавтики России. Первые вручения прошли в 2010 году.

Именем выдающегося ученого названа малая планета Солнечной системы № 5993.

Екатерина Осянина, ответственный редактор

СОДЕРЖАНИЕ

Айтбенбетов Б. С., Қалмырзаева А. Ф. Аутизм түсінігінің тарихи мәні	1	Наубетова Г. Ж. Экологиялық парасат	15
Акимов О. А. Мәдениеттің бір бөлігі — дене тәрбиесі	1	Паридинова Б. Ж., Оразов Т. Б. Жетінші міндет басымдықтары	16
Жаксылыкова Г. Т. Пути реализации способов дифференциации на уроках математики	3	Тәжібайұлы Ә., Тәжібаев Ә. Ә. Күріш ауыспалы егістігіне арналған машиналар жүйесінің техника-экономикалық құрылымын жетілдіру	17
Медетбаев Т. Қисас-ул әнбия-рухани мұра	6	Тәжібайұлы Ә., Тәжібаев Ә. Ә. Күріш ауыспалы егістігінде жердің тұздануын азайтатын құрылғыны жетілдіру	18
Мұрат И. М. Көркем тілдің құдыреті	8	Тауенов И. А., Нургалиев Н. Ш., Байжанова Б. К., Жуматаева Ж. Б., Калмаганбетова А. Топырақ құрамына минералдық қоректендіруді (гумат) пайдалану ерекшеліктері	21
Мұрат И. М. Кең тынысты ақын	9	Туреханова С. Т., Боранбаев А. С. Жасөспірімдерді әлеуметтік ортаға және өмірге бейімдеу арақатынасы	22
Назарова Г. А., Рамазанова Н. Е. Оқушыларды пәндік олимпиадаға дайындаудың кейбір мәселелері	11		
Наубетова Г. Ж. Экологиялық білім	13		

«БОЛАШАҚ» ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

«Болашақ» ҒЗИ «Болашақ» университетінің құрылымдық бөлімшесі ретінде 2014 жылдан бастап жұмыс жасайды.

Институттың негізгі мақсаты — іргелі ғылыми негіздер мен қолданбалы зерттеулерді дамыту болып табылады.

«Болашақ» ҒЗИ міндеттері мен қызметтері:

- ғылыми-зерттеу жұмыстары мен университет жобаларын жүзеге асыруға дайындалу, қамтамасыз ету және жәрдемдесу;
- ғылыми зерттеулер жобалары мен жоспарларын әзірлеу;
- заманауи ғылыми-техникалық деңгейде зерттеулер мен әзірлемелердің орындалуын ұйымдастыру;
- жүргізілетін ғылыми жұмыстар мен жобалардың жоғары тиімділігін қамтамасыз ету;
- бекітілген тапсырмалар мен бағдарламаларға сәйкес ғылыми-зерттеу жұмыстарының уақытылы және сапалы орындалуына бақылау жүргізу;
- ғылыми жобаларды басқаруға штаттағы ғылыми қызметкерлер, профессор-оқытушылар құрамын жұмылдыруға жәрдемдесу;
- мекемелерге кеңес беру;
- лабораториялар мен орталықтардың негізгі ғылыми жұмыстарының тақырыптары бойынша семинарлар, дөңгелек үстел мен конференциялар ұйымдастыру;

— Қазақстан Республикасындағы оқу орындары, ғылыми мекемелермен ғылыми байланыстар орнату;

— журналдардың арнайы шығарылымдарын дайындау, институттың шетелдік әріптестерімен бірлесе отырып халықаралық ғылыми конференциялар өткізу.

Институтты 2014 жылдан бастап ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор Ж.Ө. Өтесінов басқарды. 2017 жылдың қыркүйегінен бастап ҒЗИ директоры — саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор М.Ө. Насимов.

«Болашақ» ҒЗИ құрамына кіреді: Космосты зерттеу лабораториясы; Агробиотехнологиялық ғылыми-зерттеу лабораториясы; Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығы. Алдағы уақытта педагогика және филология ғылымдары бойынша жаңа ғылыми-зерттеу орталықтарын ашу жоспарлануда.

2014 жылдан бастап институт чехиялық «Sociosféra-CZ» Ғылыми-баспа орталығымен бірлесе отырып жыл сайын «Қазіргі шарттардағы тәрбиенің мақсаттары, міндеттері мен құндылықтары» және «Адам мен қоғам қауіпсіздігі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың мәселесі ретінде» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясын өткізіп келеді. Сонымен қатар, институт ресейлік «Молодой ученый» журналының арнайы шығарылымдарын дайындайды.

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ «БОЛАШАК»

НИИ «Болашак» как структурное подразделение университета «Болашак» работает с 2014 года.

Основной целью института является развитие фундаментальных научных основ и прикладных исследований.

Задачами и функциями НИИ «Болашак» являются:

- подготовка, обеспечение и содействие в проведении научно-исследовательских работ и университетских проектов;
- разработка проектов и планов научных исследований;
- организация выполнения исследований и разработок на современном научно-техническом уровне;
- обеспечение высокой эффективности проводимых научных работ и проектов;
- осуществление контроля за своевременным и качественным выполнением научно-исследовательских работ в соответствии с утвержденными заданиями и программами;
- содействие привлечению штатных научных сотрудников, профессорско-преподавательского состава к руководству научными проектами;
- консалтинговое обеспечение предприятий;
- организация семинаров, круглых столов и конференций по тематикам основных научных работ лабораторий и центров;

— установление научных связей с учебными заведениями, научными организациями Республики Казахстан;

— подготовка спецвыпусков журналов, проведение международных научных конференций с зарубежными партнерами института.

С 2014 года институт возглавлял доктор сельскохозяйственных наук, профессор Ж.У. Утешинов. С сентября 2017 года директором НИИ является кандидат политических наук, ассоциированный профессор М.О. Насимов.

В состав НИИ «Болашак» входят: Лаборатория космических исследований; Агробиотехнологическая научно-исследовательская лаборатория; Центр социально-экономических и политических исследований. В будущем предполагается открыть новые научно-исследовательские центры по педагогическим и филологическим наукам.

С 2014 года институт совместно с чешским Научно-издательским центром «Sociosféra-CZ» ежегодно проводит международные научно-практические конференции «Цели, задачи и ценности воспитания в современных условиях» и «Безопасность человека и общества как проблема социально-гуманитарных наук». А также институт готовит специальные выпуски российского журнала «Молодой ученый».

BOLASHAK RESEARCH INSTITUTE

Bolashak Research Institute as a structural unit of the University Bolashak has been working since 2014.

The main aim of the Institute is the development of fundamental scientific foundations and applied research.

The tasks and functions of the Bolashak Research Institute are:

- preparation, provision and assistance in conducting research work and university projects;
- development of projects and plans for scientific research;
- organization of research and development on a modern scientific and technical level;
- ensuring high efficiency of ongoing scientific works and projects;
- control over the timely and high-quality implementation of scientific research in accordance with approved tasks and programs;
- assistance in attracting full-time scientific staff, faculty to supervise scientific projects;
- consulting support of enterprises;
- organization of seminars, round tables and conferences on the topics of the main scientific works of laboratories and centers;

- establishment of scientific relations with educational institutions, scientific organizations of the Republic of Kazakhstan;

- preparation of special issues of journals, conducting international scientific conferences with foreign partners of the Institute.

Since 2014 the institute was headed by the doctor of agricultural sciences, professor Zh.U. Utesinov. Since September 2017, the director Research Institute candidate of political sciences, associate professor M.O. Nassimov.

Bolashak Research Institute includes: Laboratory of space research; Agrobiotechnology research laboratory; Center for Socio-Economic and Political Researches. In the future, it is planned to open new research centers for pedagogical and philological sciences.

Since 2014 Institute together with the Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Praha) annually conducts international scientific-practical conferences «Purposes, tasks and values of education in modern conditions» and «Safety of a person and society as a problem of social sciences and humanities». And also the Institute prepares special issues of the Russian journal «Young Scientist».

Аутизм түсінігінің тарихи мәні

Айтбенбетов Болатбек Серикбаевич, магистрант;
Қалмырзаева Айдана Ғалымжанқызы, студент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Аутизм бас миы дамуының бұзылуы нәтижесінде пайда болатын және әлеуметтік өзара қатынастар мен арасудың тапшылығын туындататын, қызығушылықтарды бәсеңдететін, қайталанатын әрекеттерге әкелетін адам денсаулығындағы өзгеріс. Сонымен қатар, инфантильды аутизм, балалар аутизмы, ерте инфантильды/балалар аутизмы, Қаннер синдромы немесе Қаннер аутизмы деген түсіндірмелер де бар. Негізінен аутизм белгілері үш жасқа дейінгі мезгілде байқала бастайды.

Аутизм белгілерін сипаттау бойынша мысалдарды ұғымның шыққанға дейінгі кезеңдердегі тарихи дерек көздерден кездестіруге болады. Мәселен, Мартин Лютер еңбектерінің бірінде аутизмның ауыр түрімен ауыруы мүмкін он екі жастағы бала туралы айтылады [1].

«Аверондағы жабайы бала туралы» сипаттамаларда аутизм белгілері байқалады. XVIII ғасырда француз ормандарында өмір сүрген және адамдар қоғамына 1798 жылы 12 жас шамасында түскен бала студент-медик Жан Итар қамқорлығына көшті. Ол имитация арқылы оқытудың арнайы бағдарламасын әзірлеп, баланың әлеуметтік дағдысы мен сөйлеуді үйретуге жаңа ойлар айтты [2].

«Autismus» терминін 1911 жылы швейцар психиатры Э. Блейлер шизофрения белгілерін сипаттау барысында

қолданды. Бұл жаңа терминді енгізу барысында ол «қалыпсыз өзін-өзі сүйшілікті» білдіретін грек сөзі « $\alpha\upsilon\tau\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ » — «өзім» мағынасында пайдаланған [3].

«Аутизм» терминінің заманауи мағынасы алғаш рет 1938 жылы пайда болды. Вена университеті госпиталіндегі Г. Аспергер өзінің балалар психиатриясына байланысты «Психикалық қалыпсыз сәби» атты неміс тіліндегі мақаласында Блейлер терминін пайдаланып, тұлға өзгерістеріндегі балалар қатынасында шизофрениялық аутизмге ұқсас «аутистік психопаттар» деп атап көрсетті [4].

1944 жылы ол «Балалық жастағы аутистік психопаттар» атты жеке мақаласын жариялады [5]. Бұл еңбегінде ол аутистік бағыттағы өзгерістерді зерттеп, нәтижесінде Аспергер синдромы деп аталып кетті. Бірақ бұл түсінік 1981 жылы мойындалғандығын айта кеткеніміз жөн.

Дж. Хопкинс госпиталінде жұмыс жасайтын Л. Каннер «аутизм» сөзінің ағылшынша баламасын жасауға әсер етті. Ол 1943 жылы 11 бала мінез-құлқының ұқсастығын сипаттай келе, «ерте балалық аутизм» сөзін қолданды [6].

Қарап отырсақ, аутизмның ғылыми тұрғыдан зерттелуі бұрыннан басталған. Сондықтан түсінікті ары қарай зерттеудің маңыздылығы жоғары деп ойлаймыз.

Әдебиет:

1. Wing L. The history of ideas on autism: legends, myths and reality // *Autism*. — 1997. — № 1. — P. 13–23.
2. Wolff S. The history of autism // *Eur Child Adolesc Psychiatry*. — 2004. — № 13. — P. 201–208.
3. Kuhn R, Cahn C.H. Eugen Bleuler»s concepts of psychopathology // *Hist Psychiatry*. — 2004. — № 15. — P. 361–366.
4. Asperger H. Das psychisch abnormale Kind // *Wien Klin Wochenschr*. — 1938. — № 51. — P. 1314–1317.
5. Asperger H. (1944). Die «Autistischen Psychopathen» im Kindesalter // *Archive für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*. — 1944. — № 117. — P. 76–136.
6. Kanner L. Autistic disturbances of affective contact. — *Nerv Child*. — 1943. — № 2. — P. 217–250.

Мәдениеттің бір бөлігі — дене тәрбиесі

Акимов Олжас Азатович, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Дене тәрбиесі — тәрбиенің құрамдас бөлігі. Ол денені жетілдіруге, яғни денсаулықтың дене амуының және дене әзірлігінің жоғары деңгейіне жетуіне бағытталған. Бұл анықтама дене тәрбиесінің салыстырмалы түрде даралық ерекшелігін көрсетеді. Ол тәрбиенің басқа түр-

лері — адамгершілік, эстетикалық, ақыл-ой, еңбек т. б. тәрибелермен байланысты.

Дене тәрбиесі — денсаулықты нығайту, денені дамыту, еңбек ету мен әскери қызметке денені дайындау үшін пайдаланылатын адам мен қоғамның жалпы мәдениетінің бір бөлігі.

Дене тәрбиесі мазмұнының негізін қозғалыс қызметін тиімді пайдалану, жас ұрпақтың және ересектердің еңбек етуге жарамдылығын дамытуға бағытталған құралдар мен әдістерді даярлаудағы қоғам жетістіктерінің жиынтығы құрайды. Мәдениеттің бұл түрі адамның рухани дамуын әлеуметтендіруге көмектесетіндіктен де, жалпы адамзат үшін мәдени мәнге ие, құндылықтарды қалыптастыратын болғандықтан да адамгершілік бағытқа ие. Қазіргі адамның түсінуінше қоғам мен жеке адамның мәдениеті дене мәдениетінің дамуынсыз толыққанды бола алмайды [1, 41].

Қазіргі уақытта сырқаттанудан сақтандыру мен денсаулықты нығайту ісінде ғана емес, сондай-ақ тиімді психологиялық реттеу мен тәрбиелеу құралдары мен әдістері есебінде де дене шынықтыруға үлкен маңыз беріледі. ХОК, ЮНЕСКО және ДДУ-ның қамқорлығымен 1999 жылдың 3–5 қарашасы аралығында Берлин қаласында (Германия) өткен, дене тәрбиесі бойынша Дүниежүзілік саммитке қатынасушылар дене тәрбиесінің орасан зор әлеуметтік маңызын бірауыздан мойындады.

Жастардың дене белсенділігі өсіп келе жатқан жас ұрпақ арасында жағымсыз құбылыстардың (стресс, қозғалыстың жетіспеушілігі, есірткіні пайдалану және т. с. с.) едәуір қысқаруына әкеледі. Дене шынықтыру саласындағы мамандар үшін осының барлығы дәлелденген ақиқат секілді, бір қарағанда, бұл жөнінде соншалықты маңызды форумда еске салудың мәні жоқ секілді. Бірақ бұл тек бір қарағанда ғана.

Қазақстандағы дене тәрбиесіне көзқарас шамамен жарты ғасыр бұрын Батыс елдеріндегі болған жағдай секілді. Егер Батыс елдерінде бұқаралық спортпен халықтың 38%-ы шұғылданса, осы уақытта республикада — 16%-дан астам тұрғындар ғана спортпен айналысады [2].

Бұрынғы жылдары дене тәрбиесі ЖОО-ын бітірушілердің кәсіби бағыты көп жағдайда дәстүрлі түрде олардың жаттықтырушылық қызметке ұмтылуы болды. Қазіргі уақытта халықтың денсаулығын нығайтуға, аурудан сақтандыруда, еңбек өнімділігін арттыруда, бос уақытты ұйымдастыруда, өмір мен ізденісті, шығармашылық белсенділікті ұзартуда дене тәрбиесінің алатын орны артуда. Қазір оқушылардың дене дайындығының деңгейінің төмендеу бет алысы айқын болып отыр.

Қазіргі жағдайда дене тәрбиесінің әлеуметтік маңыздылығын есептей отырып, Қазақстан Республикасының 1999 жылдығы № 490—1 «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңының 9-бабында «Дене тәрбиесі» оқу пәні аймағына, оқу орнының ерекшелігіне, материалдық база жағдайы мен өзге де себептерге қатыссыз, барлық оқу орындары орындау үшін міндетті, ал үйрету бағдарламасы азайтылу жағына қарай өзгертілмейді деп ерекше атап көрсетілген [3].

Сонда «дене шынықтыру» терминінен нені түсінеміз? Біз «дене шынықтыру» — бұл адамдарда болатын табиғи маңызды нәрселерді, бәрінен бұрын олардың тәнге қатыстыларын адамның игілігіне айналдыру, табиғатпен қарым-қатынас жасауда үйлесімділікке қол жеткізу, дене

және психикалық, табиғи және әлеуметтік қатынастар арасындағы өзара байланысты оңтайландыру мақсатында адам организмінің қызметін мәдениеттендіру деп түсінеміз. Сөйтіп, қоғамда биологиялық және рухани белсенділіктің қажетті деңгейі, денсаулық жағдайы үшін жауапкершілік қалыптасады, әлеуметтік және биологиялық байланыс айқын көрінеді, ал адамның өзі қоғам дамуының басты мақсаты болып қала береді. Дене тәрбиесінің ең маңызды белгілері денені және рухани тұрғыдан өзін жетілдірудегі еркін әрекет болып табылады. Адамның денесін жетілдіруі, оның көмегімен әлеуметтік қызмет жүзеге асатын тетіктердің қызметін атқарады. Бұл ретте, адамның биологиялық мәнділігі оның өзінде, ал әлеуметтік мәнділігі одан тыс — қоғамдық қатынастар жүйесінде болады. Сөйтіп, біздің пікіріміз бойынша, дене шынықтыру процесі — бұл ерекше жаттығулар арқылы адамның биологиялық және рухани табиғатын үнемі жетілдіріп отыру.

Зерттеуші М. С. Қаган «дене шынықтыру шындығында мәдениет деп аталады, себебі ол адамның жеке өзіне табиғат бергендерді оның қайта өзгертуінің нәтижесі мен тәсілі болып табылады». Өйткені мәдениеттің осы түрі ерекше рухани және материалдық құндылықтар мен мекеменің бірлігі есебінде мәдени орта аясында дамиды. Сонымен бірге мәдени орта мәдениеттің өзін дамытатын элемент болып табылады, осы жағдайда дене мәдениеті, оның қоғамдағы салт-дәстүрлері және мекемелер бұған қатысты болып табылады [4].

Дене жаттығулары адамның белсенді қызметімен байланысты болуы, оларға тән белгі болып табылады. Өйткені дене жаттығулары күйзелу, ойлау жұмысы, қимыл-қозғалыс туралы түсінік секілді көптеген психикалық процестермен байланысты болғандықтан, мақсатты және саналы әрекеттерді білдіреді, сезіну мен қызығушылықты, ерік пен мінезді дамытады, сөйтіп, дене жаттығулары адам денесінің дамуына ғана емес, оны рухани дамытуға да қызмет етеді. Сондықтан дене жаттығуларын, адамның дене және психикалық қызметінің бірлігі көрініс беретін іс-әрекет есебінде қарастыру керек. Олар организмге ғана емес, сондай-ақ жаттығуды орындаушының жеке тұлғасына да әсер етеді.

Сонымен «Дене тәрбиесі» атауы — педагогикалық процесс. Ол тәрбиелік және білімділік міндеттері шешуге тиіс. Дене тәрбиесінің басқа тәрбиелерден айырмашылығын айтатын болсақ, біріншіден бұл процесті дене сапаларын дамытумен бірге тиімді дағды, әдет қозғалыстарын қалыптастыру арқылы дене жұмыскерлігін арттыру деп ұғынамыз. Қорытып айтқанда, «дене тәрбиесі» дегеніміз — ол адам бойындағы морфофункционалдық қасиеттерді дамытатын, білімін байытып, шеберлігін, қозғалыс дағдыларын арттыру негізінде еңбек көрсеткіштерін жақсартумен бірге Отанымызды қорғауда жоғары жетістіктерге жетуге бағытталған педагогикалық процесс. «Дене тәрбиесі» ұғымының екі мағынасы болуы мүмкін. Біріншісі — дене жөніндегі білімділік, екіншісі — ден қасиеттерінің тәрбиесі.

Әдебиет:

1. Қарғаполов Е. П. Актуальные вопросы теории непрерывного физкультурного образования // Теория и практика физической культуры. — 1990. — №7. — с. 16–20.
2. Физическая культура как элемент культуры общества и человека. — Алматы: «Мерей», 1996. — С. 53–72.
3. Закон Республики Казахстан. О физической культуре и спорте: принят 2 декабря 1999 года.
4. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа). — М., 1974. — 328 с.

Пути реализации способов дифференциации на уроках математики

Жаксылыкова Гульнар Танирбергеновна, кандидат педагогических наук, тренер
Филиал Центра педагогического мастерства (г. Кызылорда, Казахстан)

В Послании 2018 года народу Казахстана Президент Республики Казахстан отметил, что «...при переходе на новое качество образования необходимо ускорить создание собственной передовой системы образования... ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний» [1]. Отсюда вытекает, что нынешняя образовательная политика Казахстана ориентирована на интеграцию в мировое пространство, которая предполагает решение конкретных задач, как по развитию функциональной грамотности школьников, так и в вопросах овладения абсолютно новых программ, учебников, стандартов.

Обновленное содержание — это современные учебные программы, соответствующие международным стандартам и прошедшие адаптацию в Назарбаев Интеллектуальных школах. Учителя НИШ как первопроходцы прокладывают дорогу в освоении интегрированной программы и инновационных подходов в обучении. В статье я хочу поделиться опытом по вопросам дифференциации учебной работы, практикуемыми учителями химико-биологического направления Назарбаев Интеллектуальная школа г. Кызылорда. С целью изучения практической стороны изучаемого вопроса было намечено проведение исследования, включающего в себя анкетирование и апробацию основных способов дифференциации. Первоначально проведенное аналитическое исследование в рамках сотрудничества филиала и коллектива в целях исследования профессиональных затруднений, изучения и последующего совершенствования практики учителей дало нам возможность определиться с приоритетными направлениями совершенствования практики учителей НИШ. В процессе исследования было проведено анкетирование, в котором участвовало 84 педагога, что составило 59 процентов педагогического коллектива школы. По результатам анкетирования, проведенного по семи пунктам было выявлено 5 зон дальнейшего развития и улучшения профессиональной практики. Эти данные позволили сделать вывод о необходимости создания среды сотрудничества через внедрение в практику школы новых подходов

как менторинг и коучинг. Результатом методической помощи, систематически проводимых коучингов и менторской работы при анализе индивидуальных затруднений явились предлагаемые данные результаты. При планировании обучения учителей по вопросу учета возрастных и индивидуальных особенностей детей мы рекомендовали обратить особое внимание на когнитивные способности и потребности учащихся, относящихся к различным типам и стилям обучения и необходимости при планировании обращения особого внимания на отбор форм работы с данными группами детей. Именно, эти рекомендации были отнесены нами к параметрам работ с учащимися для полного их вовлечения в процесс обучения и осуществляться на более высоком уровне, например, формы работы направлены на включение детей разного уровня способностей к обучению сильных, средних, слабых; включены задания и виды работ, ориентированные на различные типы интеллекта; эффективное использование коллаборации детей различного уровня, типов интеллекта для вовлеченности в работу, учитывающее инклюзивность. Учителя, имеющие определенный арсенал техник и приемов, почерпнутых из различных источников, продумывали использование новых стратегий по развитию критического мышления, продумывали виды заданий и стратегий, которые способствовали самостоятельному приобретению учащимися знаний, выявлению проблем в реальных ситуациях, формулировали, применяли, интерпретировали проблемы в разных контекстах. Эти приемы реализовывались нами по параметру функциональная грамотность: развитие жизненных навыков, а вот для учета потребностей талантливых и одаренных детей использовались стимулирующие и усложненные задания, отличающиеся от заданий сверстников для развития дивергентного мышления. Для более полного и достаточно грамотного исследования нами были изучены многие материалы и был составлен план проведения исследования в действии. Нами было выявлено, что способы дифференциации, предполагающие дифференциацию содержания учебных заданий, а именно, по уровню творчества; по уровню трудности; по объему будут приемлемы для экспериментальной группы.

Использование разных способов организации деятельности детей, при этом содержание заданий оставалась единым, работа дифференцировалась: по степени самостоятельности учащихся; по степени и характеру помощи учащимся; по характеру учебных действий. Конечно же, нам известно, что способы дифференциации могут сочетаться друг с другом поэтому задания предлагались ученикам на выбор. Так как дифференциация осуществляется чаще всего при закреплении и повторении ранее изученного материала, то у нас была возможность организовать самостоятельную работу учащихся разного ракурса. Поэтому подробнее рассмотрим те способы дифференциации, которые использовались на уроке на этапе закреплении и проводились с детьми, обучаемыми в НИШ.

По теории множественного интеллекта (по Х. Гарднеру) «Дифференциация может быть выражена в подборе заданий, в оказании индивидуальной поддержки учащемуся, в подборе учебного материала и ресурсов с учетом индивидуальных способностей учащихся» [2]. Изучив весь теоретический материал, мы преварительно классифицировали дифференциацию учеников по группам по принципам:

- по психологической совместимости
- по уровню способностей
- по результатам решения разноуровневых заданий
- по результатам рейтинга
- по уровню осмысления

Например, пример деления на группы:

- 1 группа — с низким уровнем обучаемости
- 2 группа — со средним уровнем обучаемости
- 3 группа — с высоким уровнем обучаемости

К примеру предлагаем следующие варианты дифференциации:

1 вариант (в комплексе с фронтальной)

1) Учитель излагает материал всем 2) учащиеся 2 – 3 уровня работают самостоятельно с другими источниками, а с 1 материал разбирается повторно, уточняются отдельные моменты, выделяются основные положения: а) ученики со средними и низкими возможностями, отвечая на вопросы учителя, обобщают и систематизируют знания, б) с высоким, отличающимся познавательной самостоятельностью, расширяют и углубляют знания.

2 вариант (На отдельных уроках, материал трудный)

Ученикам третьей группы дать специальные задания, а с остальными работать над едиными заданиями.

3 вариант (На отдельных уроках, материал легкий)

1) Объяснить всему классу
2) 2–3 группам дать задания 1 группе объяснить вторично.

4 вариант (закрепление)

2, 3 группы работают над источниками (отбор материала, запись, составление графиков и т. д.), с учениками 1 группы материал разбирается повторно в форме беседы.

5 вариант. Постепенное усложнение типов заданий:

1) по образцу, 2) репродукция, 3) реконструктивно — вариативные, 4) творческие.

6 вариант — Творческая работа по составлению задач, упражнений.

Дифференциация учебных заданий по уровню творчества предполагает различный характер познавательной деятельности школьников: репродуктивный или продуктивный. К репродуктивным заданиям относятся типовые упражнения, например, решение арифметических задач знакомых видов, вычисление значений выражений, то есть решение примеров на изученные вычислительные приемы, решение простых уравнений. От учащихся требуется воспроизведение знаний и их применение в знакомой ситуации, работа по образцу, выполнение тренировочных упражнений.

К продуктивным заданиям относятся упражнения, отличающиеся от стандартных. Учащимся приходится применять знания в измененной или новой, незнакомой, ситуации, выполнять более сложные мыслительные действия (поисковые, преобразующие и др.), создавать новый продукт (составлять задачи, равенства или неравенства и т. д.). В процессе работы над продуктивными заданиями школьники приобретают опыт творческой деятельности. Нами выделены следующие черты творческой деятельности:

- самостоятельный перенос знаний и умений в новую ситуацию;
- умение видеть новую проблему в знакомой ситуации;
- умение видеть новую функцию объекта;
- самостоятельное комбинирование известных способов деятельности в новый;
- способность видеть структуру объекта;
- альтернативное мышление, то есть умение видеть возможные решения проблемы, различные способы решения.

С учетом этих характеристик, например, на уроках математики чаще всего используются следующие виды продуктивных творческих заданий:

- поиск закономерностей;
- задания на классификацию математических объектов;
- задания с недостающими и лишними данными;
- преобразование данного математического объекта в новый;
- исследовательские задания;
- выполнение задания разными способами, поиск наиболее рационального способа решения;
- самостоятельное составление задач, математических выражений, то есть создание нового продукта;
- нестандартные задачи и задания.

Во всех этих дифференцированных работах учащимся второй и третьей групп мы выходили за счет обобщения способа действия, то есть предлагали задание более высокого теоретического уровня.

Дифференциация заданий по объему учебного материала предполагает, что часть учащихся выполняет кроме основного задания еще и дополнительные. В качестве до-

US OF COMPLEX NUMBERS WORKSHEET

Sketch the locus of Z and give the Cartesian equation of the

a) $|z - 6i| = |z - 2|$ k) $|z + 4 + i| =$
 b) $|z + 8| = |z - 4|$ l) $|z + 3 - 5i| =$
 c) $|z| = |z + 6i|$ m) $|z + 4 - 2i|$
 d) $|z + 3i| = |z - 8i|$ n) $|z + 3i| =$
 $|z - 6i|$ o) $|z + 6 -$
 $|z - 10 -$
 e) $|z - 2 - 2i| = |z + 2 + 2i|$ k) $|z + 6 -$
 $|z - 10 -$
 f) $|z + 7 + 2i| = |z - 4 - 3i|$ l) $|z + 1 - 6$

If the complex number Z satisfies both $\arg z = \frac{\pi}{3}$ and $\arg(z - 8) = \frac{\pi}{4}$

a) Find the value of Z in the form $a + bi$, where $a \in \mathbb{R}$ and $b \in \mathbb{R}$.
 b) Hence, find $\arg(z - 8)$.

The point P represents a complex number in an Argand diagram such that $\arg z - \arg(z + 4) = \frac{\pi}{4}$ is a locus of points P lying on a circle C.

Sketch the locus of points P, Find the coordinates of the centre of C, Find the radius of C, Find a Cartesian equation for the circle C, Find the finite area bounded by the locus of P and the x-axis.

13. $\lg 15 = 2 - \sqrt{3}$ деп алып, $2\lg 1000 + \lg 270 - \lg(-195)$ өрөөнү табыңыз.

14. Көпчүлүк жана үч куб бурчтардын бурчтары болса, кандай бурчтарды табыңыз? 1) $\sin \frac{\alpha + \beta}{2} = \cos \frac{\gamma}{2}$; 2) $\lg \frac{\alpha + \beta}{2} = \lg \frac{\gamma}{2}$ теңбе-теңдик далилденер.

15. Өрөөнү табыңыз: 1) $\sin^2(\pi + \alpha)$; 2) $\lg^2(\frac{3\pi}{2} + \alpha)$; 3) $\cos^2(\frac{3\pi}{2} - \alpha)$
 4) $\sin^2(180^\circ - x) + \sin^2(270^\circ - x)$; 5) $\cos^2(\pi + x) + \cos^2(\frac{\pi}{2})$

16. Өрөөнү табыңыз: 1) $(\sin(\pi + \alpha) + \cos(\frac{\pi}{2} + \alpha))^2 + (\cos(2\pi - \alpha) - \sin(\frac{3\pi}{2} - \alpha))^2$; 2) $(\lg(\frac{\pi}{2} - \alpha) - \lg(\frac{\pi}{2} + \alpha))^2 - (\lg(\pi + \alpha) + \lg(\frac{3\pi}{2} + \alpha))^2$; 3) $\sin 160^\circ \cos 110^\circ + \sin 250^\circ \cos 340^\circ + \lg 110^\circ \lg 340^\circ$; 4) $\lg 18^\circ \lg 288^\circ + \sin 32^\circ \sin 148^\circ - \sin 302^\circ \sin 122^\circ$.

17. Теңбе-теңдикти далилденер: 1) $\sin(60^\circ - \alpha) = \cos(30^\circ + \alpha)$; 2) $\lg(80^\circ - \alpha) = \lg(10^\circ + \alpha)$; 3) $\frac{\cos^2(\pi - \alpha) + \sin^2(\frac{\pi}{2} - \alpha) + \cos(\pi + \alpha)\cos(2\pi - \alpha)}{\lg^2(\alpha - \frac{\pi}{2}) + \lg^2(\frac{3\pi}{2} + \alpha)} = \cos^2 \alpha$.

18. Өрөөнү табыңыз: 1) $\lg 16^\circ \lg 30^\circ \lg 45^\circ \lg 60^\circ \lg 75^\circ$; 2) $\lg 18^\circ \lg 36^\circ \lg 54^\circ \lg 72^\circ$; 3) $\lg 1^\circ \lg 2^\circ \dots \lg 88^\circ \lg 89^\circ$; 4) $\lg 88^\circ \lg 86^\circ \dots \lg 4^\circ \lg 2^\circ$

19. Көптөгөн: 1) $\sin 225^\circ \cos 120^\circ \lg 330^\circ \lg 240^\circ$; 2) $\sin \frac{7\pi}{4} \cos \frac{7\pi}{6} \lg \frac{3\pi}{4}$; 3) $\cos(-7.97) \lg(-1.18) - \sin 5.6 \lg 4.4$; 4) $\sin 5.9 \lg(-0.68) + \cos 3.6 \lg(-4.98)$.

Задания по по темам «Уравнения с параметрами», «Тригонометрические преобразования»

полнительного обычно предлагается задание, аналогичное основному, однотипное с ним.

Необходимость использования дифференциации заданий по объему обусловлена разным темпом работы учащихся. Медлительные дети, а также дети с низким уровнем обучаемости обычно не успевают полностью выполнить самостоятельную работу к моменту ее фронтальной проверки в классе, поэтому им требуется дополнительное время на выполнение задания. Но это время должно проходить с пользой для остальных учеников, которым и дается дополнительное задание. Обычно оно выполняется по желанию детей, но учитель специально стимулировал учащихся, чтобы они захотели делать необязательную для них работу. В качестве стимулов используются различные стратегии формативного оценивания.

Как правило, дифференциацию заданий по объему учителя сочетают с другими способами дифференциации. Например, в качестве дополнительных предлагаются творческие упражнения или более трудные задания. Дополнительные задания можно индивидуализировать, к примеру, предложить их ученикам в виде индивидуальных слайд-карточек или органайзеров, также можно подобрать упражнения из альтернативных учебников. Если дополнительное задание дается группе учащихся, то его подбирают из основного учебника или записывают на интерактивной доске. В качестве дополнительных могут предлагаться репродуктивные или продуктивные задания, не связанные по содержанию с основным [4].

Многие учителя, пользующиеся такой формой работы постоянно, прикрепляют к доске специальный условный знак, рядом с ним записывают дополнительное задание. Те ученики, которые выполнили основное задание раньше, приступают к работе над дополнительным, не обращая к учителю за заданием. А он в это время помогает тем детям, которые испытывают затруднение при выполнении основного задания.

Учитель может подобрать несколько дополнительных заданий разного типа и предложить их учащимся на выбор.

Другим вариантом «дифференциации является подбор нескольких взаимосвязанных заданий нарастающей трудности» [3]. Обычно наиболее трудные задания выполняют самые сильные ученики, которые за отведенное время успевают сделать наибольшее количество упражнений.

Пример 4.3 Вычислить определитель:

$$\Delta_3 = \begin{vmatrix} a & -a & a \\ a & a & -a \\ a & -a & a \end{vmatrix}$$

Пример 4.4 Вычислить определитель:

$$\Delta_3 = \begin{vmatrix} -x & 1 & x \\ 0 & -x & -1 \\ x & 1 & -x \end{vmatrix}$$

где x — некоторое действительное число.

1. С помощью правила треугольников (правила Саррюса) вычислить определители:

a) $\begin{vmatrix} -1 & 3 & 2 \\ 2 & 8 & 1 \\ 1 & 1 & 2 \end{vmatrix}$; б) $\begin{vmatrix} 3 & 4 & -5 \\ 8 & 7 & -2 \\ 2 & -1 & 8 \end{vmatrix}$;

в) $\begin{vmatrix} 1 & -2 & 1 \\ 3 & 1 & -5 \\ 4 & 2 & -5 \end{vmatrix}$.

Вычислить определители, предварительно свести их:

$$\begin{vmatrix} x^2 + a^2 & ax & 1 \\ y^2 + a^2 & ay & 1 \\ z^2 + a^2 & az & 1 \end{vmatrix}$$

21. x-тин кандай маанилерде аныктауш нөлге тен:

а) $\begin{vmatrix} 2x & 1 \\ 3 & 4 \end{vmatrix}$; б) $\begin{vmatrix} 2x & 1 \\ 1 & 8x \end{vmatrix}$; в) $\begin{vmatrix} -x & 1 & -1 \\ 1 & 3 & 1 \\ 0 & 1 & 0 \end{vmatrix}$; г) $\begin{vmatrix} 5 & 1 & -1 \\ -2 & x & -1 \\ -2 & 1 & 6 \end{vmatrix}$?

324. Тезгөөдү шешиндер:

1) $\begin{vmatrix} x & 4 \\ 8 & 2x \end{vmatrix} = 0$; 2) $x^2 + \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 4 & 3 \end{vmatrix} x + \begin{vmatrix} 0 & -2 \\ 3 & 5 \end{vmatrix} = 0$;

3) $\begin{vmatrix} x & 4 & x \\ 3 & -1 & 2 \\ -2 & 1 & 5 \end{vmatrix} = 0$; 4) $\begin{vmatrix} x & 4 & -2 \\ 1 & x & -1 \\ 3 & 4 & -2 \end{vmatrix} = 0$.

Find the values of the real number k for which the

Дополнительные задания по теме «Матрица»

Применение на уроках дифференциации по объему материала требует ознакомления детей со определенными правилами организации работы. А правила организации работы по выполнению дополнительных заданий таковы:

- не приступайте к выполнению дополнительного задания, пока не проверите основное задание;
- дополнительное задание не является обязательным, поэтому можно выполнить его частично, не полностью;
- если в классе проводится проверка основного задания, то следует отложить выполнение дополнительного задания и работать вместе с учителем;
- к выполнению дополнительного задания можно вернуться на других этапах урока.

Для выполнения дополнительных заданий целесообразно использовать специальные тетради или отдельные

листы, карточки. Это позволит упорядочить записи решений. И еще дифференцированные домашние задания выдаются в начале изучения темы и рассчитаны на весь период ее изучения.

В заключении привожу педагогические условия успешной дифференциации:

1. Рекомендуется чаще переключать учащихся с дифференцированной на групповую, совместную работу. Весь урок не может быть дифференцированным.

2. Учитель должен, по возможности, на уроке создавать ситуацию самостоятельного выбора для учащихся разных уровней.

3. Дифференциация не является основной формой, а включается в учебный процесс для повышения его эффективности на отдельных этапах.

4. Дифференциация не должна быть явной.

5. Учитель должен быть сдержан в похвале сильных учеников и постоянно поощрять слабых.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г.
2. Gardner, H. Multiple intelligences: New horizons (Множественный интеллект: новые горизонты). — Нью-Йорк, 2006.
3. Капустин, Н. П. Педагогические технологии адаптивной школы. — М., «Академия», 2002.
4. Зак, А. З. Как определить уровень развития мышления школьника. — М., 2002.

Қисас-ул әнбия-рухани мұра

Медетбаев Тасбулат, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қай халықтың болсын рухани — әдеби мұрасы сол халықтың тарихымен бірге туып, бірге қалыптасып, дамып отырады. Орта ғасыр заманында Батыс Түркістанда (Жетісу, Сырдария), Алтын Ордада және Орта Азия (Хорезм, Самарқанд, Бұхара, Хиуа, Қоқан) аймағын жайлаған халықтардың түркі тілінде XII—XIV ғғ. жазылып қалған рухани — әдеби жазба мұралары бар.

Солардың қатарында «Қорқыт ата» кітабы, «Диуани Хикмет», «Мұқаддимат ал-адаб» («Әдебиетке кіріспе»), «Китаб тарджуман парси уа турки уа моғоли», («Парсы, түркі және монғол тілдерінің тәржімасы»), «Қисас-ул әнбия» («Пайғамбарлар тарихы»), қысқаша, «Қисас-и Рабғузи» («Рабғузи қиссалары») еңбектерін атай аламыз.

Рабғузи Насреддин Бурһанеддиннің баласы (т. ө. ж. белгісіз) — XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында өмір сүрген жазушы, қазақ арасында көп тараған пайғамбар, әулиелер туралы хикая, аңыздар жинағының авторы.

Рабғузи есімі де әл-Фараби, Хорезми, Яссауи сияқты туған жеріне байланысты алған лақап аты. Ол XIII ғасырда өмір сүрген. Әкесі Бурһанеддин — Хорезм тұрғыны. «Қисас-ул әнбия» немесе «Қисаси Рабғузи» («Рабғузи қиссалары») атты бұл кітапты 1310 жылы (710 хижра) жаздым. Оны Насреддин Тоқбұға бектің құрметіне арнап жаздым. Оны жазған Рабат Оғыз қазысы Бурһанеддин ұлы Насреддин», — дейді автор. Өзі: «Сенің қолыңнан шыққан, қаламыңнан түзілген сөз оқуға, үйренуге жеңіл, түсінікті болады деп жұрт қолқалаған соң, Тәңірден тауфих тілеп, кітапты бастадым», — дегеніне қарағанда бұрын да білімділігімен танымал болған кісі сияқты. Араб,

парсы, түрік тілдерін жетік меңгерген. Жергілікті түріктерден шыққан Н. Рабғузи Рабат қаласын мекен еткен. Оның оғыз (ғуз) [1, 176 б.] тайпасының перзенті екенін өзінің есімі де айғақтап тұрғандай.

Тарихымыздан белгілі, 1220 жылы Шыңғысхан әскерлерінің басып кіруіне байланысты Хорезм мемлекеті ыдырап, ол Жошы ұлысының құрамына, кейіннен Алтын орда хандығына кірді [2, 173 б.]. Шірік-Рабат (бұрынғы Рабат қаласы) қаласының қазіргі орны Қызылорда қаласынан оңтүстікке қарай 300 шақырым жерде (Өзбекстанмен шекаралас) Қызылқұм шөлінде жатыр [3, 40 б.].

Н. Рабғузи — жасынан арабша тәрбие алып, дін жолында қызмет жасап, қази болған кісі. Ол Адам ата, Хауа ана, пайғамбар-әулиелер туралы бұрын-соңды айтылып-жазылып келген аңыздарды жинап, парсы, араб діндарларының жазғандарын қайта өңдеп, осылардың негізінде «Хисаси Рабғузи» немесе «Қисас-ул әнбия» кітабын жазып қалдырған. Бірақ оның түпнұсқасы бізге жетпеген. Парсы тілінен түркі тіліне аударылған бұл қолжазбаның бірнеше көшірмелері бар.

Оның XV ғасырға жататын бір нұсқасы Лондондағы Британия музейінде, XVI ғасырлық бір көшірмесі Ленинградтағы СССР Ғылым Академиясының шығыс фондысында сақталған. Лондондық нұсқасын К. Гренбек 1948 жылы Копенгагенде бастырып шығарған.

1859 жылы белгілі түркітанушы Н. И. Ильминский императорлық Қазан университетінің баспаханасынан кітаптың толық мәтінін бастырып шығара отырып, көпшілікті әдеби мұраның мазмұнымен таныстыруды мақсат еткен. Кейбір мәліметтерге қарағанда Н. И. Ильминский екі түрлі қол-

жазбаны негізге алған болуы керек. Бұл жөнінде П. М. Мелиоранский былай дейді: «Шамасы Н. И. Ильминский кейін Азия музейінде сақталған №336 қолжазбаны пайдаланған тәрізді және ол императорлық көпшілік кітапханасындағы Дорн каталогында тіркелген №7 қолжазбасымен де таныс болуы керек» [4, с. 279–280].

Түркітанушы ғалымдар «Рабғузи хиссаларының» көне нұсқаларын іздестірді. 1883 жылы Лондонға барған сапарында П. М. Мелиоранский Британия музейіндегі ең көне, толық қолжазбаны қарап шығып, одан көшіріп алған кейбір үзінділерін 1897 жылы жариялаған еді. Сонымен бірге Ленинград университетінің кітапханасындағы қолжазбалардың ішінен бұрын жарияланып үлгермеген, Лондон нұсқасының бірнеше үзіндісін С. Е. Малов тауып, оны жарыққа шығарады [5, с. 507–525].

Содан кейін Н. И. Ильминский және С. Е. Малов баспасөз бетінде берілген шығарманың үзінділерін 1951 жылы жоғары оқу орындарының студенттеріне арнап шығарған «Көне түркі жазба ескерткіштері» деген кітабына да енгізді. Бұл зерттеушілердің барлығын да «Рабғузи хиссаларының» әлемдік, рухани — мәдениет пен әдебиет тарихындағы орнын айқындауға үлес қосқан айрықша зерттеулер деп бағалауға болады.

Осы сала бойынша Өзбек ғалымдары да оның хиуалық бір нұсқасын тауып, оны XV–XVI ғғ. аралығына жатқызады. Ол нұсқа Өзбек Ғылым академиясы институтында сақталған.

Жоғарыда айтқанымыздай, «Рабғузи қиссалары» бірінші рет Қазанда 1859 жылы Н. И. Ильминскийдің бастыруымен жарық көрген. Қиссаның бір нұсқасын 1859 жылы Рахматулла Әмірханұлы бастырып шығарған. Одан кейін де 1873, 1897, 1899, 1914 жылдары басылып шыққаны белгілі. Қазақ елі хиссаның осы Қазан баспасы шығарған нұсқасымен жақсы таныс болғанға ұқсайды [6].

Бұл әдеби мұра қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш рет 1967 жылы профессор Б. Кенжебаевтың бастылығымен филология факультеттерінің студенттеріне арналған «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты хрестоматияға енді. Ұсынылып отырған кітаптағы үзінділер «Рабғузи хиссаларының» 1914 жылғы Қазан баспасынан алынып жарияланған болатын.

Профессор Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томановтың филология факультеттеріне арналған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1971) оқулығында әдеби мұраның жазылу тарихы мен әр түрлі көшірмелері жайында бірқатар мәліметтер берілген.

«Рабғузи қиссалары» туралы бұрынғы және кейінгі жазылған арнайы зерттеулерде бұл еңбек лингвистикалық тұрғыдан біршама талданғанымен, [7] әдеби сипаты жөнінде тек шолу ретінде ғана айтылғаны болмаса, арнайы зерттелмеген.

Бірақ осы ретте профессор Б. Кенжебаевтың арнайы жазған мақаласының танымдық мәні зор болғандығын айта кету керек [8].

Онда ғалым әдеби мұраның 1914 жылғы Қазан баспасынан шыққан нұсқасы бойынша шығарманың сюжетін,

құрылысын, басты ерекшеліктерін, кейбір жеке әңгімелерін талдай отырып, көптеген мысалдар келтіреді. Осы кезге дейін «діни шығарма» ретінде бағаланып келген бұл әдеби мұраны керексіз дүние санап жүрген кейбір сыңаржақ көзқарастарға қарсы нақты дәлелдер айтады.

«Шаһнаманы» қазақша жырлаған Т. Ізтілеуов те Н. Рабғузи әңгімелерінің кейбір сюжеттерін өлеңге айналдырып, тәлім-тәрбиелік мәні зор әдеби мұра қалдырғанына көзіміз жетіп отыр. Соның ішінде шайырдың ерекше көңіл аударғаны Лұқман хәкімнің әңгімелері болды [9, 114–117 бб.].

Рабғузи хикаяттарының біреуін (6-хикаят) жырау Р. Мәзғожаев 1946 жылы Сыр бойындағы халық аузынан жазып алып, оны Ғылым Академиясына тапсырған [10, 365 б.].

«Рабғузи қиссаларының» тематикасы, идеялық бағыт-бағдары негізінен діни сипатта болғанымен, ондағы жеке-леген әңгімелер мен оқиғалар көркем әдебиеттің дамуына игі ықпал етті.

Біздің осы тарихи жәдігерге, сан ғасырлардан асып жеткен рухани — әдеби мұраға «өзінен бұрынғы озық ой-пікірлерге қосқан жаңалығы, сол тұстағы әдебиетті дамытуға азды-көпті үлесі қандай болды?» деп қарауымыз орынды.

«Рабғузи қиссаларының» негізі шығыстық (Вавилон) араб, парсы арасында туып, қалыптасқан. Кейін біздің жерімізге бірден-бірге ауысып, келіп жеткен сюжеттерден алынған аударма, әрі назиралық шығарма болып табылады. «Қиссалардағы» кейбір қалыптасқан сюжеттердің генезисі, дүниенің жаралуы, жерді «топан су қаптау» туралы аңызы және басқалары Вавилон мифологиясынан алынғандығы дәлелденіп отыр.

Лондондағы Британия музейінің қызметкері, археолог Джордж Смит сына жазбаларының арасынан б. д. д. I мыңжылдықта жазылған «Энума Элиш» атты бір поэманы тауып, оны оқып шыққан. Сонда көктің, жердің, дүниенің алты күнде жаралуы, адамды да алтыншы күнде жаратуы, тағы да басқалары кейінгі діни кітаптардағы («Тәурат», «Інжіл», «Құран Кәрім») қалыптасқан сюжеттерге сәйкес келеді.

Рабғузи кітабында көне Вавилон мифологиясымен тамырласып жатқан көптеген қалыпты сюжеттер бар: дүниенің жаралуы, жерді топан су қаптауы, Адам ата, Хауа ана, т. б.. Шумер тілінде «нин» — әйел, «ти» — қабырға сөзінің мағынасын білдіреді екен. Хауа анамыздың Құдайдың құдіретімен Адам атаның қабырғасынан жаралғаны туралы аңызды ескерсек, ақиқат шындыққа бір табан жақындағандай боламыз.

Сол сияқты Ә. Әріпбайұлы да Н. Рабғузидің «Қисас-ул әнбиясының» үш жерде (Ташкент, 1904ж., Қазан, 1904ж., Қашқар ұйғыр баспасында, 1908 ж.) басылып шыққанын айтқан және сол үш баспадан шыққан кітапты салыстыра отырып жазған.

Сонымен, Ә. Әріпбайұлының, Н. Рабғузидің «Қисас-ул әнбиясы» негізінде жазылған (1991 ж.) қолжазбасына сүйене отырып редакциялап, оны сол кездегі Қызылорда

әкімі Мұхтар Құл-Мұхамедтің қолдауымен Сырдария кітапханасынан («Фолиант» баспасы, Астана-2008) басылып шығуына ұсындым.

«Болашақ» университетінің Ғылыми — әдістемелік кеңесінің шешімімен «Болашақ» университетінің баспаханасынан шығарылып, филология факультеттерінің студенттеріне арналған «Ежелгі дәуір әдебиеті» курсына қосымша оқу құралы ретінде оқытуға ұсынылды.

Адам атадан бастап, пайғамбарлардың сәруары атанған Хазіреті Мұхаммед с. г. с.-ға дейінгі аралықтағы көптеген пайғамбарлардың өз қауымы мен жұрты үшін атқарған игі істері жүйелі түрде тарқатылып, әсерлі баяндалып отырады. Шығармадағы әрбір хикая — әдеби көркем туынды.

Оны оқи отырып, көкірек көзінді ашар парасат айдынына кезіккендей боласың. Жай оқымайсың, зерделей түсіп, жоғалтқаныңды тапқандай боласың. Әсілі, фәни өмірдегі адам баласының асылындай бағалар, жалғанның жылтырағына алданып жүріп жоғалтар нәрсесі біреу-ақ. Ол — өзі, өзінің адамдық қалпы мен имани шындығы. Сол жоғалтқаныңызды тапқанда қандай сезімде болуыңыз мүмкін? Міне, сол асылды тапқандай болып отырған жайымыз бар. Халқымыздың сан ғасырлардан мұқалмай жеткен рухани інжу-маржаны — қолыңыздағы «Қисас-ул-әнбия» секілді жәдігер ұрпақтан-ұрпаққа ауыса отырып, рухани дүниеміздің кем-кетігін бүтіндеп, ақыл-ой парасатының шырқау шыңына бастай берсін!

Әдебиет:

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. — А., 1987. — 176 б.
2. Қазақ совет энциклопедиясы. — А., 1972. — 173 б.
3. Қазақстан тарихы. — А., 1994. — 40 б.
4. Мелиоранский М. П. Сказание о пророке Салихе. (изд. Хисас-ул-Әнбия Рабгузи).-сборник статей учеников барона В. Р. Розена к дню дватцати пятилетия его лекций. СПб, 1897. — с. 279—280.
5. Малов С. Е. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи. Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее. Том V. Ленинград. Изд. АН СССР. 1930. — с. 507—525.
6. Қисас-и Рабгузи. — Қазан, 1985.
7. Мирзакаримов Ульмас. Морфологические особенности «Қисаси Рабгузи». Ташкент, Автореф. канд. дисс. — 1969.
8. Кенжебаев Б. Қисас-ул-әнбия // Жұлдыз. — 1968. — №7.
9. Ізтілеуов Т. Назым. А. — 114—117 бб.
10. Мәзғожаев Р. Қазақ ертегілері. 3-том. — 365 б.

Көркем тілдің құдыреті

Мұрат Индира Мұратқызы, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақ әдебиеті әлемдік әдебиеттермен иықтаса алатын деңгейде екендігіне еш күмән жоқ. Әдебиет — сөз өнерінен жинақталған туынды, Абай айтқандай «толғауы тоқсан қызыл тіл» немесе «сөз сарасы, сөздің патшасы», Горький айтқандай «әдебиеттің бірінші элементі — тіл» оның өмір — болмыстың сырлы суретін, адамдар тағдырын бедерлі бейнелеу, көркем таныту құралы сөз. Көркем шығарманың тілін тіл білімі ғылымы тұрғысынан талдап, танытуда да әуелі әдебиеттің нысаны (объект) өмір болғанда, оның пәні адам екенін естен шығармауымыз керек. Орыс жазушысы М. Горький «Кәсіп туралы» кеңесінде көркем әдебиетті адамтану деп атаған екен. Бұл ретте тіл көркем сөздің құрамдас бөлігі болмайды, адам «көңіліндегі көрікті ойдың сыртқа шыққан» (Абай) көрінісі іспетті. Немесе тіл — дерек. Одан қаламгердің өзі мен өзгені таныған таным, қоршаған дүниеге қатысты көзқарасын танымыз.

Олай болатыны — адам тағдыры жазушы үшін шығарманың арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсілі де:

өмірде көрген тірі адамдар туралы, олардың хал-күйі, кескін-кейпі туралы тебірене, толғана ойланудан көбіне суреткердің сол адамдар өмір сүрген қоғам туралы көзқарасы қалыптасады, нәтижесінде сол қоғамдық шындықты көркем жинақтау мақсатындағы творчестволық әрекеті басталып кетеді [1, 86 б.].

Тіл арқылы адамды тану идеясын ғылым жүзінде жүзеге асырып, тілді таныммен бірге, тұтастықта тексеруді 20-ғ. басындағы қазақ зиялылары жолға қойып кеткен. XX ғ. басында-ақ батырлардың рухынан, батырларды жыр қылған ақын сөздерінің рухынан сол жыр шыққан замандағы халық рухы қандай болғанын білеміз. Ертегілер бұрынғының қалпынан, салтынан дерек бергендей, ертек жырлар бұрынғының рухынан дерек береді. Сондықтан М. Жұмабаевтың тіл мен танымның тұтастығына қатысты «тіл — адам жанының тілмашы», тіл философиясының негізін салған В. фон. Гумбольдтың «тіл — ұлттың рухы» деген тұжырымымен үндескендей.

Халық өзінің дүние туралы түсінігін тілі арқылы көрсетеді. Рухымен қоса, мәдениетін тілінде сақтайды және тілінде көрсетеді десек, кеңестік империя кезеңінде тіл кеңестік идеологияның насихатшысына айналды. Мәселен, қазақ тілінің иесі — қазаққа өз тіліндегі ұлттың рухы, танымын тануға жол берілмеді [2, 11 б.].

Әдебиет адам жанының, оның ұлттық сана-сезімін дамытып, ұлттың тұтастығы, бірегейлігіне алып келерінен үміттенген қазақ зиялыларының ақын сөзіне «қоғамдық ұғым» беруінің сыры, «сөз тексеру» үстінде көздеген мүддесі. Егер де тіл білімі осыған тоқтаса, тіл тек «аса маңызды қарым-қатынас құралы» болып қоймай, ұлтымызға қызмет ете берер еді. Ұлттың рухын өзіне танытып, ұлттық санасын дамытып, ұрпағын тәрбиелеуде зор үлесін әлі күнге жалғастыруда.

Тілтанымдық адамтануды XIX ғасырдағы ғылым «жаңалығынан» басталады деу ерте заманнан жеткен халық даналығы мен тәжірибесін жоққа шығарумен тең. Мәтіннің иесі — автор дәуір перзенті, оқырман — мәтін тағдырының куәгері әрі тұтынушы, М. Әуезов тілінше, «жан ауданын кеңейтуші», мәтін — автор мен оқырман қатынасының ұйытқысы, ұлт бірегейлігін сақтаушы құндылық иелері.

Одан әріде қазақ даналығы түр. Қазақтың биі мен шешені «сөзіне қарай кісі алу» үшін, «тіл мен ұлт біртұтас» теориясының жарыққа шығуын күтіп отырмаған. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп, «сөз өнерін бар өнердің басы» санауы — соның көрінісі. Айталық, «Тыңдамаса сөз жетім», «Аталы сөзге арсыз да тоқтайды», «Сөз сүйектен өтеді», «Қалар мұра — сөз, кісіден кісіге, сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіңе», «кісілерге мирас ата сөзі ғой, ата сөзі ұқсаң, құттың көзі ғой», «ми ойлағанды тіл тындырады» сынды «өмірден түйген түйінді ойларын (тіл туралы мақал-мәтел, фразеологиялық тіл орамдарын, т. б.), «метатілдік рефлексия» деуге болады. Және оның «...қоғам-

дық-әлеуметтік тіршілікпен байланысты екені айқын аңғарылады» [3, 15 б.].

А. Байтұрсынов тілді қолдануды «біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп — айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз» деп түсінсе, Р. Сыздықтың ойынша, сөз қолданысы деген мәселе — көркем шығарма тілін танытудың ең бір өзекті тұсы, мұнда стильдік-шеберлік жайттары сөз болмақ (мысалы, сөздің бір тақырыптылығы, модальдық бояуларының біркелкілігі, бір сөздің қайталануы, белгілі бір тұлғалардың жиі (актив) не сирек (пассив) қолданылуы, синонимдердің қолданысы дегендерге барып тіреледі).

Тіліміз ата-бабаларымыздың ұрпақтан ұрпаққа қалдырған асыл мұраларының бірі- «қиыннан қиыстырып», «сөзден түйін түйген» суырып салма ақындық қасиеті, жаныңды жадыратып, кеудеңді күмбірлетет айтыс өнері.

Қорыта келе, көркем тіл — құдыретті нәрсе. Сұлу сөз тіл көркемдігімен сөз сұлулығы, сөздің табиғилығымен қарапайымдылығында.

Жазушының сөздік қоры бай болуға тиіс. Ол өзінің сөз қорының молықтыру үшін жалпы халықтық тілдің телегей — теңіз бай қазынасын, мүмкіндігінше, молырақ игеруі, әр сөздің мәні мен мағынасындағы ұланғайыр өзгертулер мен өңдеулерді, ауысулар мен алмасуларды, құбылулар мен құлпыруларды дәл аңғара білуі қажет. Сонда ғана жазушы әр сөзді таңдап, талғап, тауып, ойды анық, сезімді нәзік жеткізер тың және тартымды суреттер жасай алады. Жазушы әр сөздің сипаттап тура таза туынды мағыналарын жіті айыра танып, әрқайсысын тек өз орнында ғана ұтымды қолданса, сөзбен жасалған суреттегі ой мен ұғым, сыр мен сезім дәлдігіне жетеді де, осы арқылы шығармаға әсерлі эмоциялық күш беретіне сенімдімін.

Әдебиет:

1. Қабдолов З. Қазақ әдебиеті теориясының негіздері. — Алматы, 1970. — 86 б.
2. Сабирова Г. Көркем тілді адамтану парадигмасы тұрғысынан зерттеу. Филол. ғыл. канд. дисс. — Алматы, 2002. — 110 б.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. дис. — Алматы, 2007. — 123 б.

Кең тынысты ақын

Мұрат Индира Мұратқызы, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақ тілі — дамыған, бай, тілдің бірі. Бұл пікірдің растығын кемеңгер Абай атамыз дәлелдеген. Қазақтың ақын-жазушылары тіліміздің шоқтығы биік, өзге тілдерден ерекше екенін өз шығармаларында айқын көрсетті. Қазақ әдебиетінде өзінің елеулі орны бар ақын Жүмекең Нәжімеденовтың өлең жинақтары мұра боп табылады. Сол өлеңдерінде ақын өз ойын оқырманына нақты, дәл көркем етіп жеткізуде шеберлігімен баурап алды.

Ұлт дүниесінің бейнесін танытатын тілдік бірліктерді, әсіресе мәдени ақпараттарды Ж. Нәжімеденов өлең-

деніміздің бейнесін танытатын тілдік бірліктерді, әсіресе мәдени ақпараттарды Ж. Нәжімеденов өлең-

дерінен табамыз. Бұл ақын өлеңдеріндегі ұлт дәстүрі, салт-жоралғысы, наным-сенімі секілді қазақтың өзіне тән мәдени ақпараттардың бейнеленуінен көрінеді. Жүмекеннің ұлттық дүниетанымнан жасалған көріктеу құралдары ұлттың ділінен хабар берумен қатар, оқырманының көз алдына қазақы түсінік пен болмысты көрсетіп, ұлттық санаға ықпал етеді (рух беріп, жандандырады), партиоттық сезімін оятады.

Әдеби тілдегі сөз байлығы — түгелдей бейнелеу құрал. Ол халықтың өмір-тіршілігіне, істейтін кәсібіне байланысты түзілмек. Теңеу категориясы — бүкіл бейнелеу, көркемдік тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. Сондықтан болса керек, белгілі бір ұлттық әдебиеттің бейнелеу, көркемдеу жүйесі, оның көркем ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен, күллі бояуымен теңеу категориясынан анық айқын көрініп тұрады [1, 40 б.].

Теңеу көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымның ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі. Сондықтан да теңеуді таным құралы ретінде философияда, стильдік әдіс ретінде әдебиеттану ғылымында, тілдің бейнелі конструкциясы ретінде тіл білімінде зерттейді [2, 4 б.].

Бейнелеу технологиясының әдістері мен амалдары — қаламгер атаулыға ортақ қазына. Сол байлықты орнымен пайдаланып, ана тілін құрметтеген қалам иесі ғана жаңа бейне, соны түр жасауға ұмытылады десек, Жүмекен ақынның тілі соған мысал бола алады.

Ж. Нәжімеденов ойын күрделі жеткізу стиліне орай образ жасауда өзінің ерекше стилімен көрінеді. Поэтикалық тіліндегі өзгешелік — өлеңдерінің көркемдігін ашуда, тілі мен мазмұнын байланыстыруда көркемдегіш детальдарға үлкен жауапкершілікпен қарап, ақынның шығармаларында көркемдеу тәсіл өз орайын келтіре алған. «Желге қарап кісінер, азбан-желік жоқ сенде» деп өзі айтқандай айтарын ақырын айтқанда да мысқылмен ұтымды жеткізеді.

«Өлең — сирена», — дейді Қадыр Мырзалиев. Жүмекен ақынның да әр өлеңдері — тұла бойынан шыққан сезім сиренасы секілді. Оның табиғат жайлы өлеңдері та-

биғат тылсымын қалт жібермей, бақылап тұрған күйге енесіз.

Ж. Нәжімеденов ақынның тұлғалық болмысын танытатын өзекті арқаудың бірі — табиғатты сөз етуі, болмаса, табиғат арқылы айтқысы келген ойларын тану. Айтылғанына қанша уақыт өтсе де, күні бүгін де маңызын жоймаған төмендегі мына бір пікір мұның өзекті, қажеттілігін көрсетеді: «Жүмекен өлеңдерінде байтақ Қазақстанның флора, фауна дегендері, жылының мезгілдері — бәрі бар. Ақын бейне сол дүниені алдына әкеліп қойып, сырласып отырғандай сезінесің. Ақын творчествосының алабөтен сүйікті өлкесі — табиғат жайында өз алдына сөз қозғау керек» [3, 32 б.].

Яғни, табиғат пен адамзат бір-бірімен тығыз байланысты, адам табиғатсыз өмір сүре алмайды. Сондықтан оның адамзат өмірінде мәні болуы заңды. Ақын Жүмекен шығармашылығына қарап, табиғаттың адамның көңіл-күйіне әсер етіп қана қоймай, адам мен қоғамның мүддесін жырлау қызметін атқарғанын байқауға болады.

Әрине, табиғатты жырлау дәстүрінің түп-тамыры әріде жатқаны белгілі. Қазақ халқының табиғат туралы жырлары өз бастауын ауыз әдебиетінен алады.

Жүмекенді Жүмекен еткен ақындық таланты ғана емес, бар ғұмырында ұстанған елдік мұраты. Мәңгілігінің мәні, жырының құны сонда. Сондықтан ақынның өзі айтпақшы, «әр сөзінің тасасында жатқан асылын» «күнге жайған терідей» көптің көзіне ұсыну — көкейтесті мәселе. «Жүректен шыққан сөзінің жүрекке жетуінің» бірден-бір жолы осы болып тұр.

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ поэзиясының шоқтығы биік кезеңдерінің бірі. Бұл уақытта ұлттық өнерімізді қалықтап, кең тынысты ақындар келді. Кеңестік дәуірдің солақай саясаты қазақ зиялы қауымдарына әсерін тигізбей қоймады. Сол қауымның өкілі Жүмекен Нәжімеденов сол кезеңнің қиын шақтарында қазақ өлеңіндегі табиғилық пен ұлттық сипатты сақтап қана қоймай, биікке көтерді және де сол биікте мәңгілікке қалды. Өлеңдерін оқып отырып, көңілің жайланып, қиял әлеміне шарықтап, басқа бір дүниеге кіргендей боласың. Жүмекен ақын өз лирикаларында адманың ішкі жан дүниесі мен сыртқы табиғаттағы түрлі құбылыстарды тығыз байланыстырып, үндестірді.

Әдебиет:

1. Сабирова Г. Көркем тілді адамтану парадигмасы тұрғысынан зерттеу. Филол. ғыл. канд. дисс. — Алматы, 2002. — 110 б.
2. Қоңыров Т. Теңеулер табиғаты. — Алматы: Алаш. — 2005. — 4 б.
3. Қайырбеков Ғ. Жүмекеннің жүрегі // Ж. Нәжімеденов туралы естеліктер. — Алматы: Білім, 2006. — 372 б.

Оқушыларды пәндік олимпиадаға дайындаудың кейбір мәселелері

Назарова Гульмира Асылбековна, педагогика ғылымдарының кандидаты;

Рамазанова Назерке Ермекқызы, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жалпы білім беретін мектепте ерекше дарынды балаларды анықтау үшін шығармашылық орта құру керек. Кез келген қоғамға дарынды адамдар қажет және қоғамның басты міндеті оларды анықтап, қабілеттерін дамыту. Алайда, өкінішке орай адамдардың барлығы бірей өздерінің қабілеттерін өзбеттерінше дамытуға дайын емес. Көбінесе бұл жағдай олардың отбасына және мектебіне тәуелді. Отбасының міндеті баланың қабілетін уақыттылы көре білу, ал мектептің міндеті — балаға қолдау көрсетіп, оның қабілетін дамыту және оны іске асыруға жағдай жасау. Дәл осы мектеп жасындағы баланың өзіндік шығармашылық тұлғасының негізі қалануы керек.

Дарынды балалар өз қатарластарын басып озып, оқу материалын меңгеру қарқындылығымен ерекшеленеді. Мұндай балалармен жұмыс жасау қызықты да күрделі. Мұғалімнің әрбірі мектеп оқулығымен жұмыс жасау қанағаттандырмайтын оқушылармен өмірінде бір рет болса да кездеседі, оларға сабақтағы жұмыс қызығушылық тудырмайды, олар сөздіктер, энциклопедияларды, арнайы әдебиеттерді іздеп жүріп оқиды, өздерін қызықтыратын сұрақтарға білімнің әр түрлі салаларынан жауап іздейді. Мектеп осындай дарынды балаларға ғылым мен өмірге жол сілтеп, өз қабілеттерін ашуларына ықпал етуі қажет. Білім берудің басты міндеті — тек ғана ғылым мен техника аясындағы жоғары білімді маман дайындау ғана емес, сонымен қатар жалпы мәдениет пен сауаттылық аясында жоғары білімі бар бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру. Ал ол мектепте білім беру деңгейін арттыруға, тұлғаға бағдарланған даралап оқыту тәсілін арттыруға және оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға тікелей байланысты.

Дарынды балалар сабақ барысында шығармашылық үдеріске түгелдей еніп кетуіне мүмкіндік жасайтын, жаңа жаңалықтарға ұмтылдыратын, белсенді ақыл ой еңбегіне итермелейтін, өз-өздерін тануларына көмектесетін оқытудың ерекше тәсілдерін, ерекше жүйесін талап етеді. Оқыту үдерісін белсендіріп, оған танымдық, шығармашылық сипат беру үшін оқу әрекетінде ақпараттың заманауи құралдарын: медиатеканы, электронды оқулықтар мен энциклопедияларды, интернет желісін, сондай ақ қазіргі заманғы: ойын, оқу-ізденушілік, проблемалы-ізденушілік және т. б. технологияларды тиімді қолдану қажет.

Оқу әрекетінің мұндай жүйесі дарынды балаларды озық ойлылыққа, жан-жақты салыстырушылыққа, қызығушылыққа тәрбиелеп, түрлі болжамдар жасай алуға үйретеді.

Дарынды балаларды сабақ үдерісінде дамыту мен табысты оқытудың басты мақсаты:

— пәндік біліктіліктері мен дағдыларын жетілдіру;

— дарынды балалардың оқу мотивациясын арттыру;
— ақыл-ой қабілеттерін және зерек ойлылықты дамыту;
— өзін-өзі бақылай алу, өзін-өзі бағалау дағдыларын меңгеру;
— ізденушілік және өзбетінше білім алу әрекеттерін дамыту.

Пәндік олимпиадалар қазіргі уақытта оқу процесінің мазмұны мен оқыту технологиясын жетілдіруге бағытталған сыныптан тыс жұмыстың болашағы бар түрлерінің бірі болып отыр. Биология пәні бойынша мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындау мәселесінің өзектілігі бұл күні анықталған және оның әдістемесін жетілдіру жолдары жан-жақты қарастырылуда [1].

Олимпиада оқушының өзінің қандай екенін көрсете алатын, потенциалды мүмкіндіктерін ашатын әлеуметтік-психологиялық шарттарды жасайды. Олимпиада үздіксіз шығармашылық ізденісте болатын интеллектісі дамыған тұлғалармен қарым-қатынас формасы; олимпиаданың мазмұны, ұйымдастырылу формасы оқушыға өзінің мәнді күштерін жүзеге асыру жолын еркін және жауапты түрде таңдауына мүмкіндік береді; олимпиадаларда оқушылардың танымдық мүмкіндіктерін, интеллектуалдық потенциалдарын толық әрі еркін іске асыруға, өздерін толық шығармашылық тұлға ретінде байытуына жағдайлар жасайды.

Олимпиадаға дайындау шарттары:

1. Пән бойынша жалпы және қандай да бір қабілеттері бар оқушыларды анықтап, таңдау.
2. Пәндік олимпиадаға сабақтан тыс жұмыстар арқылы дайындау.
3. Дамытушы орта жасау.
4. Сабақ барысында жоғары деңгейдегі танымдық және шығармашылық тапсырмаларды орындату.

Олимпиадаға дайындау барысындағы ұстанымдар:

- Мүмкіндігінше өзіндік жұмыстарды орындату;
- Белсенді білім алу;
- Күрделіліктің озық деңгейлілігі;
- Өткен олимпиадалық тапсырмалар нәтижесін талау;
- Жеке жұмыс;
- Психологиялық ұстанымның болуы (мен жеңіске жетуім керек ұстанымы).

Сабақ барысындағы жұмыстар:

1. Сабақ тақырыбымен байланысты олимпиадалық тапсырмаларды орындау;
2. Шығармашылық және олимпиадалық үй тапсырмаларын беру;
3. Сыныптан тыс жұмыстар;
4. Жеке өзіндік жұмыс тапсырмаларын беру;

- 5. Топтық жұмыс;
- 6. Оқу үдерісінде АКТ қолдану.

Олимпиадалар — білім жарыстырудың өзіндік ерекшелігі бар бір түрі, оқушылардың сабақтағы және сабақтан тыс уақыттағы жұмыстарының нәтижесі. Егер сабақ — оқу-тәрбие жұмысының негізгі бір формасы болса және оның мазмұны оқу бағдарламасымен анықталса, ал олимпиада оқушыларды сыныптан тыс, қосымша жұмысқа тартатын және оқушылардың ғылыми-көпшілікке арналған әдебиеттерді, анықтамалықтарды өз бетінше оқуға иетермелейтін әсерлі тәсілдің бірі. Кез келген деңгейдегі олимпиада оқушының отбасында, мұғалімдер ортасында және сыныптастары арасында мойындаушылыққа қол жеткізуіне мүмкіндік беретін жағдай. Олимпиадаға тиімді дайындау үшін ол бір реттік шара ретінде ғана өткізілмеуі керек. Олимпиадаға дайындау жүйелі жүргізілуі керек. Оқушыларды олимпиадаға дайындаудың түрлі әдістемелік тәсілдері бар.

Оқушыларды пәндік олимпиадаға дайындау үрдісінің мәні және құрылымы жөнінде айқын түсінікке ие болу үшін үлгілеу әдісін пайдалануға болады. Тапсырмалар түрі және оған мысалдар:

Стандартты деңгейдегі тапсырмалар.

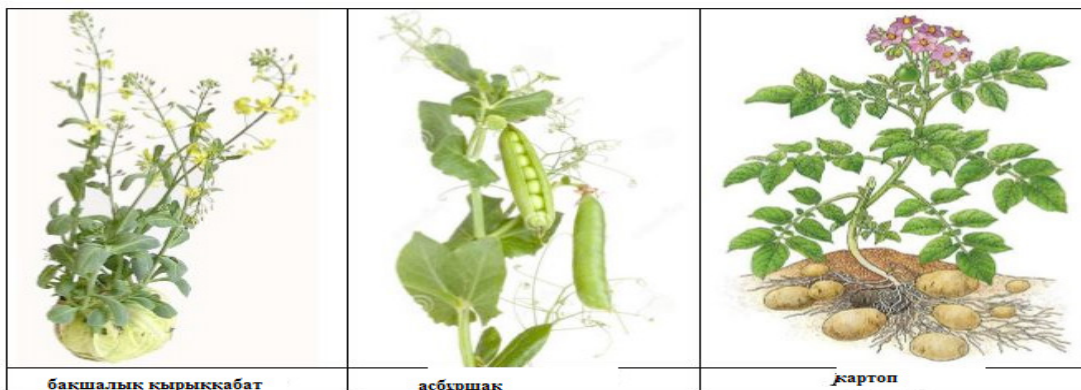
1. *Организмнің көбею тәсілдері қандай?*
2. *Иммунитеттің клеткалық теориясының негізін салушы кім?*

- а) Ч. Дарвин
- б) И. П. Павлов
- в) Л. Пастер
- г) И. И. Мечников

3. *Гүлдің жеміс түзуге қатысатын бөлігі?*

Зерттеушілік деңгейдегі тапсырмалар. Гүл макетімен, суретті плакатпен жұмыс.

Жүйелік таксондар тізімінен суретте берілген организмдерді сипаттауда үшеуіне де ортақ таксонды анықтаңыз

Таксондар тізімі

- 1) Қос жарнақтылар класс
- 2) Жасушасыздар патшалығы
- 3) Прокариотар патшалығы
- 4) Өсімдіктер патшалығы
- 5) Көпклеткалылар патшалық тармағы

- 6) Гүлді өсімдіктер бөлімі
- Таңдалған таксондар санын жазыңыз.
Салыстыруға арналаған тапсырмалар
Балықтар класына тән белгілері мен олардың ерекшеліктерін анықтаңыздар (Жауаптарыңызды кестеге «+» таңбасы арқылы енгізіңіздер).

Белгілері	Шеміршекті балықтар	Сүйекті балықтар
Қабыршақтарының құрылысы қарапайым		
Жұп қанаттары көлденең орналасқан		
Ауыз құрсақ жағында орналасқан		
Жүрегінде артериальды конус болмайды		
Несеп клоакаға шығарылады		
Торсылдағы жоқ		
Ішегінде спиральды қақпағы болмайды		
Тыныс алу механизмі жақсы жетілген		
Құрық жүзбе қанаттары тең айырлы және тігінен орналасқан		
Іштей ұрықтану		
Желбезек қақпақшалары жоқ		
Аналықтары саны аз болып келетін, ірі жұмыртқаларын қабықшаға салады		
Жүрегінде артериальды конустың орнында қолқа буылтығы болады		
Сырттай ұрықтану		

Логикалық тапсырмалар

«Жануарлар» бөліміне танымдық тапсырмалар

1. Бір кезде құрбақаның алдына қозғалатын, қанатсыз шыбын қойылды. Бұл оның шыбынды қалай аулап жейтінін түсіріп алу үшін жасалды. Бірақ та зерттеушілердің көз алдында шыбын жоғалып кетті. Осылай бірнеше рет қайталанды. Мұны қалай түсіндіруге болады?

2. Мынадай қызықты заңдылық бар: жылан қаншалықты аш болса, оның аулаған құрбаны тез өледі. Осы құбылысқа түсініктеме беріңіз.

«Адам және оның денсаулығы» бөліміне танымдық тапсырмалар

1. Телефон шырылдағанда сіз автоматты түрде телефонға қолыңызды апарасыз. Қалай ойлайсыз неліктен?

2. Адам кітап оқып отыр. Қасында мысық оның кесесінен сүтін даусын шығарып ішіп отыр. Бірақ адам оны байқамайды. Неліктен?

Әдебиет:

1. Байкенжеева А. Т., Назарова Г. А., Есеналиева Ф. С. Биология пәні бойынша мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындау жоспары // Молодой ученый. — 2015. — № 1.1. — с. 95–98.

Экологиялық білім

Наубетова Гулжаухар Жаркынбаевна, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мемлекеттің қуатын арттыратын болашақ ұрпақ тәрбиелеу — білім берудің басты мақсаты болып анықталады. Балаға нақты рухани байлықтан нәр беріп, ел игілігіне бағыттап отырғанда ғана болашақта ізгілікті мемлекет құруға болады.

Экологиялық білім беру жастардың экологиялық білімдер жүйесін, экологиялық көзқарастарын, санасын, табиғатқа парасаттылық, жауапкершілік, дұрыс қатынасын қалыптастыруға мақсатталған. Осы нәтижесінде адамның мәдениеттілік сезімі, экологиялық санасы мен парасаты қалыптасады.

Экологиялық парасат қоршаған ортаға жауапсыздықпен қараушыларға жол бермейді, адам бойына экологиялық мәдениет дағдыларын сіңіруге бейімдейді, қоғамдық пайдалы еңбек арқылы табиғатты қорғау, күту, жақсартуға тартады. Осының барлығы экологиялық парасатты іс-әрекет негізінде іске асады. Экологиялық парасатты іс-әрекет экологиялық білімдерді қолдана білуге, іскерлікке төселуге, табиғатты қорғау және өзгертуге байланысты оқушыларды жаппай қоғамдық пайдалы еңбекке қосуға үлкен үлес қосады [1].

Экологиялық білімді берудің басты құралы — оқыту. Бастауыш сыныптарда теориялық білім жетекші рөл атқарады. Оқушылар экологиялық жұмыстармен айналысып, бақылаулары арқылы ұғым, анықтама шығарып, эколо-

5. **Эврикалық деңгей. Эврикалық деңгейдегі логикалық сұрақтар**

1. Бұл өсімдік қышқылы көп, батпақты жерлерде өседі және жыртқыш болып есептеледі. Себебі ол бунақденелілерді түрін өзгерткен аушы жапырақтарымен аулайды. Өсімдіктер өздерінің демі гүлдерімен, иістерімен бунақденелілерді еліктіреді де, аулап, өздерінен еріткіш ферменттер бөліп қорыта бастайды. Бунақденелілердің жауы болған бұл қандай өсімдік?

Жауабы: Қдімгі шыбынжүт

2. Бұл гүл биік тауда өседі. Суық желден жапырақтары мен гүлдерін түсіру арқылы қорғанады. Гүлдің атауы латын тілінен аударғанда «арыстанның табаны» дегенді білдіреді. Өсімдік махабаттың, адалдықтың символы болып саналады. Бұл гүл туралы не білесіз?

Жауабы: Еңлікгүл.

логиялық білімдерді тәжірибеде қолданады. Бастауыш мектепте оқытуды ұйымдастырудың негізгі формасы сабақ болып келеді. Оқушыларға экологиялық білім беруді дамытуды қамтитын оқу пәндерінің мүмкіндіктері мол. Экологиялық мазмұндағы материалдар бастауыш мектепте оқытудың құралы болады. Өйткені, сабақ барысында олар оқушылардың экологиялық білім, білік, дағдыларды қалыптастырады, экологиялық ойлау қабілетін дамытады, экологиялық әрекеттерде болуға тартады, табиғатты қорғау, аялау, жанашырлықпен қарау сенімдерді тудырады, экологиялық көзқарастарды қалыптастырады. Сөйте-сөйте оқушылардың экологиялық сауаттылығы, экологиялық санасы қалыптасып, экологиялық мәдениеті жетіледі.

Табиғатқа деген сүйіспеншілікке жанашырлыққа адамды тіл, яғни сөз, музыка, сурет, табиғат, ойын, еңбек жетелейді. Оның ішінде тілдің әсері тың ерекше. Тіл арқылы оқушылардың экологиялық танымы табиғи мүмкіндігіне орайласып, сәйкесіп келмейді. Ол кездегі өтілетін сабақ тек вербальді сипатта болғаны байқалды. Оқулықта вербальді, құр сөз, насихат сипатындағы жұмыстың сарынын төмендегі материалдардан аңғарамыз: «Табиғат — таным көзі» деген тірек белгісін түсіндіру біршама күрделірек оны қарапайым тілмен түсіндіру үшін біз өз әдебиетіміздің төл шығармаларына үңілерімізге болады:

Сұрғылт бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болса дымқыл тұман жерді басқан,
Тойғаны ма білмеймін тоңғаны ма,

Ат ойнап, құлын шауып, тай жарысқан... деген Абай Құнанбаев өлеңінің бір шумағының өзінде жас жеткіншектерге дұрыс түсіндіре алар болсақ үлкен ұғым, кең мағына жатыр [2, 89]. «Ат ойнап, құлын шауып, тай жарысқан» деген бір жолды алып қарасақ, Абай суреттеп отырған күз, сол күздің суретін көзге елестете отырып, жаздың қалай өткенін сезінуге болады. «Ат ойнақтады...» дегенін жылқының жазда, жайлауда кең жайылып жүргені деген сөз. Абай суреттеп отырған өңірдің табиғаты туралы да ой айтуға болады. Жан — жануарға қолайлылығы бір шумақ өлеңнен танылып тұрғанынан экологиялық бейнесін де ұғуға болады емес пе?! Міне, экологиялық білім, табиғат танудағы сөздің, тілдің құдыреті деген сөз. Жалпы, еліміздің табиғатының ерекшелігін түсіндірер тұста әдебиетіміздің байлығына тәнті боламыз. Балаларға табиғат шеберханасын түсіндіруде көркем суреттің де рөлі үлкен екендігін атауға болады. Балаларға табиғатты кескіндеген көптеген қыл қалам туындыларын көрсетуге болады.

Оқушыларды экологиялық парасатқа баулу — ана тілі пәнінің маңызды міндеттерінің бірі. Экологиялық білім берудің оқушыларға экологиялық ықпал етуімен бірге, олардың қоршаған ортаға деген жауапкершілік сезімдерін қалыптастыруда зор маңызы бар. Балаларды қоршаған ортамен, табиғаттағы адамдардың еңбек әрекетін таныстыра отырып, оқушылардың назарын адам әрекетімен болып жатқан өзгерістерге аударуы, оның қандай пайдалы немесе зиянды жақтары болатынына көздерін жеткізу қарастырылады. Экологиялық мазмұндағы материалдарды анықтау үстінде балалардың экологиялық ойлау, пайымдау әрекетін дамытуға барынша қолайлы жағдайлар жасалатын табиғаттағы байланысты анықтауға аталған сабақ тақырыптар қолайлы. Сабақта экологиялық материалдарды байыта, дамыта және экологиялық тәрбие идеяларын жүзеге асыруға жағдай жасайтын талаптарды білім мазмұнынан аламыз.

Табиғатты жаңартуға байланысты тәжірибеге, жұмыстарға олардың жігерлерін шыңдап, еңбекке белсене

араласуға бағыттайды. Табиғатқа деген нағыз сүйіспеншілікті еңбегімен іске асырып, оны қорғауға өзінің қатысы бар екенін білгенде ғана терең әрі толық болады. Бұған ана тіліндегі адамның табиғатты жаңартуға арнаған ерен еңбегі туралы шығармаларының бұл бағытқа беретін тәрбиелік әсері ерекше. Оқушыларды табиғатты қорғауға тәрбиелегенде оның адам денсаулығын нығайтудағы материалдық және рухани рөлі айқындалады. Көптеген мәтін адам денсаулығының қайнар көзі таза су, ауа, күн нұрының шипалық қасиетін, қозғалыс, орман бақтарындағы, мектеп ауласында дене еңбегі, тәжірибелік жұмыстар адам ағзасында демеуші және оны шыңдаушы екендігін, әрі табиғаттан пайдалы зат алу мақсатында табиғат байлықтарын қорғауға керек екендігін танытса, 2-ші бір мәтіндер табиғаттың әсем көріністеріне сүйсіну, қуану, рахат сезіміне бөленуге және жаңа күш беріп, денсаулығын нығайтуға көмектеседі. Бұндай мазмұндағы тақырыптардың тәрбиелік мәнін аша отырып оқыту — табиғаттың адам организмін сауықтырушы, денсаулығын қамтамасыз етуші рөлін түсуіне көмек береді.

Экологиялық білімді экологиялық парасатты іс-әрекет арқылы дамытудың аса маңызды шарты — оқушылардың өз еңбегінің қоғамға пайдалы екендігін сезіну. Егер оқушы өз еңбегінің табиғатқа пайдалы және қажетті екенін көрсе, онда ол жұмысты беріліп істейді. Сондықтан қандай болмасын жұмысты оқушылар алдында, ол істің практикалық маңыздылығын көрсетуге уақыт бөлу керек.

Табиғаттың көркем сұлулығын сырттай ғана тамашалап, айналадағы табиғаттан ләззат алып, оның алуан түрлі әсемдігін бағалай білу — оқушылардың адамгершілік, экологиялық сезімдердің қалыптастырудың негізі.

Сонымен, экологиялық білім беру оқушылардың табиғатқа саяхатқа, серуенге шығу табиғаттағы маусымдық құбылыстар жөніндегі білімдерді толықтыруға, оның сұлулығын бағалай білуге, өсімдіктер мен жануарлардың өсуі және адамдармен арақатынасы, байланысы туралы түсініктерін тереңдетуге, табиғатқа ұқыптылықпен қарауға тәрбиелеуге, алған білімдерін мүмкіндігінше табиғатты қорғау ісіне пайдалануға дағдыландырады.

Әдебиет:

1. Шавалиева З.Ш. Бастауыш мектеп оқушыларына экологиялық білім берудің дамуы. Пед. ғыл. канд. дис. — Павлодар, 2010. — 149 б.
2. Құнанбаев А. Шығармалары. Толық жинағы. 2 т. — Алматы, 1954. — 330 б.

Экологиялық парасат

Наубетова Гулжаухар Жаркынбаевна, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Кез келген қоғам болмасын табиғат пен жануарларға қажеттіліктерін өтеу принципінен бас тартып, табиғатпен қатынасын үйлесімді етуге тырысады. Сонда ғана экологиялық дағдарыс және денсаулық сақтау проблемаларын шешу мүмкін болмақ. Тұлғаның сан қырлы қатынастардың бірі — адамның табиғатқа, қоршаған ортаға, оны аялауға деген қатынасы болып табылады. Қазіргі уақытта адамның экологиялық қатынастары әлемдік деңгейде кеңінен тарап, әрбір елдің тұрақты дамудағы басты ұстанымына айналып отырған жайы бар.

Бүгінгі таңда әлемде ғылыми-техникалық жетістіктің жедел өсуі қоршаған ортаға, ондағы тіршілікке зиянын тигізіп жатқаны да белгілі. Қазақ жерінің байлығын бағалайтын, табиғатты аялайтын жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне көңіл бөлу — басты шарт. Тұлғаға білім, тәрбие берудің маңызды мәселенің бірі оқушыны азамат, патриот, өз еліне, жеріне жауапты адам ретінде қалыптастыру. Ауқымы кең экологиялық білім беру аясына көптеген бағыттар енеді. Оқушыларға экологиялық білім беру табиғатқа, Отанға, еліне деген сүйіспеншілік сезімін, жауапкершілікті қалыптастыруға бағытталады. Тұлғаның қоршаған ортаға, табиғатқа қатынасын білдіретін адамның экологиялық сауаттылығы, экологиялық мәдениеті, экологиялық тұрғыдан мінез — құлық пен іс — әрекеті адамның экологиялық парасаттылығын анықтайды.

Халқымызда ақыл-парасатқа адамның дүниеге көзқарасын, зейін-зердесін, басқалармен қатынасын, бауырмалдығын, қайырымдылығын, ұқыптылығын, мінез-құлқын жатқызады. Парасат деп адам бейнесіндегі нұрын, ақылдылық пен білімпаздықтың, мәдениеттіліктің іс-әрекеттегі көрінісін айтуға болады. Ал экологиялық парасат бұл — экологиялық білімпаздықтың, мәдениеттіліктің іс-әрекеттегі көрінісі. Экологиялық парасат адамдардың табиғатты, қоршаған ортаны қабылдауының және әлемдегі жағдайды бағалауының, адамның дүниеге деген қарым-қатынасының ең жоғары тұлғалық деңгейін білдіреді.

Экологиялық парасат өмірімізге соңғы кезеңдерде енген салыстырмалы тұрғыдағы тың мәселе. Ол адамзаттың жаһандық экологиялық дағдарысқа әкелген қауіп-қатерімен тығыз байланысты. Өкінішке қарай, адамдардың шаруашылық іс-әрекеттерінің себебінен әлемдік деңгейде қоршаған орта қатты ластанып, тұрғындар денсаулығына үлкен қауіп төніп отырғанын, оның залалдарын айқын көріп жүрміз. Табиғатты және оның ресурстарын дұрыс пайдаланбаудан, оның әлемдегі орнын дұрыс түсінбеуден адамзатқа деградация және құрып кету қаупі төніп тұр. Эколог-ғалымдар экологиялық қауіп пен қатердің өткір мәселелерін барынша алға тартып, неғұрлым ер-

терек «дабыл қақса», жұртшылық та соғұрлым ертерек өздерінің қияс басқан іс-әрекеттерінің нәтижелерін қайтадан қарайды және мақсаттарын түзейтін болады. Былайша айтқанда, адамдар бұл тірлікте табиғаттың ғана арқасында тірлік етіп отырғандарын, оның қаншалықты қажетті құндылық екенін тереңнен зерделеп, экологиялық тұрғыда жіберген қателерін жылдамырақ түзетуге бет бұруы керек. Міне, экологиялық парасат жеке тұлғаларға осындай мүмкіндіктер туғызады, санасына ой салады, қоршаған ортаға ұқыптылығын, жауапкершілігін арттырады. Бірақ «экологиялық парасат» проблемасы әлі толық зерттелген жоқ: бұл тақырыптағы әдебиеттер санаулы ғана, тек бірді-екілі ғана белгілі ғалымдар осы салада зерттеу еңбектерін жазған.

Тұлғаның экологиялық парасатын тәрбиелеу әр заманда жастарға білім берудің негізгі құралы болып келеді. Экологиялық білім алуға және ғалымға деген ұмтылыс халық санасынан тереңнен әрдайым орын алды. Халық табиғат пен қоғам дамуының заңдылықтары бейнеленген ғылымның деректерін, түсініктерін және заңдарын мақсатты игерудің нәтижесі деп білді. Тек парасатты адам ғана терең білімдерді меңгере алатынын түсінді. Оқушылардың ақыл-ой күштерін, экологиялық ойлауын дамытуда және экологиялық мәдениетін дарытуда экологиялық парасатты қалыптастыруға жағдай туады.

Қай формацияда болмасын табиғат адам игілігіне өзінің кең байлығын сыйға тартпаса, онда қоғамның ілгерілеуіне мүмкіндік болмайды. Халық педагогикасында сананы парасатты іс-әрекетке бағдарлау қазақ ұлты болғаннан басталады. Мәселен, отқа жолама, күлді баспа, кірсуды көрінген жерге төкпе, құстың ұясын бұзсаң, бағың жанбайды, ағашты жұлмалама, сені де өспей жатып біреу жұлмалайды және т. б. тыйым сөздер бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келеді.

Шығыс ғылымының аса көрнекті өкілі Әбу-Насыр әл-Фараби жастарға білім мен ізгілікті тәлім-тәрбие беруді, оларды қоршаған әлеуметтік орта мен табиғат құбылыстарын танып-білуге баулуды баланың сана-сезімі ояна бастаған кезден бастау керектігін дәлелдеген. Ол адамның іс-әрекетінде зиялылықтың, парасаттың рөлі зор деп бағалаған. Адамның өзін, оның ақыл-парасатын, қабілет пен жігерін өте жоғары қояды адамның шынайы бақытын тілейді, оларды тынымсыз іздену, оқу-үйрену арқылы өзін-өзі жетілдіруге шақырады. Әл-Фараби ақылдық пен адамгершілік үлгісі тәрбиеге байланысты, оның негізі еңбекте, ал еңбек өз кезегінде — тәрбиенің негізінен туындайды деген [1].

Сонымен экологиялық парасатты дамытуды білім меңгертудің үлгісі деп ойласақ, бір жағынан, интеллект, екінші жағынан, ақыл секілді сапалық көрсеткіштерге да-

нышпан бабаларымыз ерекше тоқталып, ізгіліктің сүрлеуіне сілтейді. Экологиялық парасаттың діңгегі — Отанға деген сүйіспеншілік. Отан, ол, тек қалалар мен ауылдар ғана емес, бау-бақшалар мен ормандар, шалғындар мен жайылымдар, ауадағы құс, судағы балық, жер бетіндегі жануарлар әлемі. Сондықтан Отан мен оның табиғатына сүйіспеншілік тұтас бір ұғым ретінде танылады, туған

жерге деген ерекше ілтипат осыдан туады. «Отан — табиғат, табиғат — Отан» деген ұғымды Мұқағали Мақатаевтың «Үш бақытым» атты өлеңі [2], Бүркіт Ысқақовтың «Сенің Отаның» [3] атты өлеңі толықтыра түседі. Әрине, дәл осы сапаларды меңгерген, не сол сапаларды әдеби арналармен іс-әрекетте жүзеге асыруға бағыт алған субъекті — қай қоғамның болмасын сүйікті данасы.

Әдебиет:

1. Сарбасова Қ. А. Қазіргі педагогика ғылымының қайнар көздері. — Алматы: Білім, 2008. — 243 б.
2. Марғұлан Ә. Қорқыт ата және оның әфсаналары. — Жұлдыз. — 1983. — № 3. — 155 б.
3. Мақатаев М. Таңдамалы шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560 б.

Жетінші міндет басымдықтары

¹Паридинова Ботагоз Жаппаровна, философия магистрі, аға оқытушы;

²Оразов Талгат Болатович, экскурсовод

¹ «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

² «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы (Түркістан қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әр жылғы Жолдауы тәуелсіз Қазақстанның тарихындағы жаңа бастамалар іргетасы болып табылады. Осы жылдың басты стратегиялық құжаты еліміздің болашағын айқындайтын 10 түсінікті әрі айқын міндеттерден тұрады.

Еліміз Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне әлетті әрі тұрақты экономика, бірлігі жарасқан қоғаммен қадам басып келеді. Қазіргі заманның сын-қатерлері өте қатаң және шұғыл, уақытпен санасқан шешімдерді талап етеді. Сондықтан Елбасының бұл Жолдауы Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктерін қалыптастыруға бағытталған.

Осы жылғы Жолдаудағы адами капиталды дамытуға негізделген міндет маңызды бағыттардың бірі деп ойлаймыз. Өйткені кез келген мемлекеттің басты байлығы — адам. Жетінші міндеттің «Адами капитал — жаңғыру негізі» деп аталуы да бекер емес. Елімізде адамның рухани дамуы үшін көптеген шаралар жасалып жатыр. Бұл мәселе Елбасының өткен жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1, 2, 3] бағдарламалық мақаласында да ерекше аталды.

Мемлекет басшысы Жолдауда адами капиталдың дамуына ерекше назар аударады. Жетінші міндетті қалыптастыру шарттарының бірі ретінде білім берудің жаңа сапасын атап көрсетеді. Жастарды жаңа технологиялық қалыпқа дайындаудың маңызды шарттарын дәйектейді.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. — 2017. — 12 сәуір.
2. Насимов М. О. Сананы жаңғыртудың 6 бағыты: мәні, мазмұны және түсініктері. — Алматы, 2017. — 144 б.
3. Насимов М. О. Адами капитал жаңғыру негізі // Сыр бойы. — 2018. — 27 қаңтар.

Жұмыс берушілерді тарту арқылы және халықаралық талаптар мен цифрлық дағдыларды ескере отырып, техникалық және кәсіптік білім беру бағдарламаларын жаңарту керектігіне тоқталады. Жолдауда айтылған «Баршаға тегін кәсіптік-техникалық білім беру» жобасын жүзеге асыруды жалғастыру қажеттігі тек оқу орындарын ғана емес, ата-аналарды, мектеп түлектерін желпінтіп тастағандығы анық.

Жолдаудың жетінші міндетінде педагогтарды оқыту және біліктілігін арттыру жолдары, жоғары оқу орындарына ұстаздарды даярлау жүйесін толықтай қарастыру туралы айтылды. Білім беру процесінде ең негізгі тұлға өз пәнін толық меңгерген, оқытудың әдістемелері мен технологияларын иеленген, шәкірттерінің психологиясы мен жас ерекшеліктерін білетін ұстаз екендігі анық. Жолдауда айтылғандай, мұғалімдердің жалақысы біліктілігінің расталуымен жүзеге асады. Бұл педагогтардың ұдайы түрде өзін-өзі жетілдіруге жол ашады деп ойлаймыз.

Елбасы еліміздің әлеуметтік-экономикалық табыстарының негізі, халқымыздың **басты құндылықтары** ретінде **азаматтық бейбітшілік, ұлтаралық және конфессияралық келісім** қала беретіндігін баяндады. Мемлекет басшысының осы жылғы жаңа Жолдауы тек мемлекеттік органдар мен құрылымдардың ілгері дамуына ықпал етуімен қатар, барша отандастарымыздың маңызды мақсаттар мен міндеттерді шешу жолындағы ұмтылыстарын туындатады.

Күріш ауыспалы егістігіне арналған машиналар жүйесінің техника-экономикалық құрылымын жетілдіру

¹Тәжібайұлы Әнуар, техника ғылымдарының кандидаты, доцент;

²Тәжібаев Әділ Әнуарұлы, магистрант

¹ «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

² Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Күріш ауыспалы егістігінде күріш өндірудің негізгі машиналар жүйесінің техникалық-экономикалық көрсеткіштері 1-кестеде берілген [1, 2, 3].

Қалыптасқан (базалы) машиналар жүйесінің кешенді құрылымы ортақ пайдалануға арналған негізгі машиналар мен тіркеме құрылымдардан жасакталады. Бұл машина кешені бірнеше операцияларды атқаратын, әр машина-трактор агрегатымен бір операцияны өнімділігі төмен, ал 1 га-ға шаққандағы еңбек және жанар-жағар май шығыны жоғары (56,48 адам/га және 332,43 кг/га). Осыған байланысты негізгі қуатүнемдеу құрылымдарын дамыту тенденциясын қарастыру жолдарын іздестіру керек.

Дамытылған (модернизированный) — базалық машина кешенін құрғанда агротехникалық негіздемемен, күріш егістігінде сынақтан өткізіліп енгізіледі. Оған келесі 1,4; 2; 3; 4 тс класты тракторларға тіркелетін техникалық құрылымдар кіреді: чизелді соқалар — ПЧН-2,2; ПЧН-3,2; ПЧН-4,1; ПЧН-5,1; ротационды қопсытқыш РР-3,2; дискалы тырма БДМ-3х4 түрлері; орталықтан тепкіш сепкіштер СНЦ-500 кіреді. Сондай-ақ, басқа мелиоративтік, арнаулы және қосымша құрылғылармен қондырғыларды да кіргізуге болады. Бұл техникалық құрылымдар бір операциялы және бірнеше операциялы жұмыстарды атқаруда тарту күшіне

байланысты схемалы класста тіркеледі. Барлық машиналар жылдам жүретін және жоғары өнімді, қалыптасқан машина кешенімен салыстырғанда еңбек өнімділігі мен жағар-жанар майды аз жұмсап, егістік көлемінің бірлігін 2 есе төмендетеді (21,74 адам-га және 155,5 кг/га).

Базалық машиналар кешенінің жүйесін келешектегі (перспективалы) жаңа кешенді машиналар жүйесіне (2025 жылдарғы күріш егістігін игеруге) ауыстыру қарастырылған. Ол еңбек өнімділігі мен жағар-жанар май шығынын төмендетуге көзделген (15,40 адам/га және 119,0 кг/га), яғни, қалыптасқан базалық машиналар кешенінің шығынын, тиісінше 27,77 және 36,0 пайызға төмендетеді.

Қазіргі кезде, күріштік нарықтағы техникалық құралдарға ауылшаруашылық техникалары «тарту-берілісті-итерілу» концепциясы бойынша Ресейдің энергетикалық тиімді ЛТЗ-155, ХТЗ-121, ХТЗ-16131, ХТЗ-16331 және ВТ-150ДК техникаларын ұсынуда.

Дамытылған моделді принциптегі агрегат тіркемесінің тиімділігі екі құралды (орудий) чизелді соқа — ПРЧН-3,2 мен чизелді культиватор — КЧН-3,8 энергомоделді ХТЗ-16331 тракторына тіркегендегі тиімділігі 2-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Күріш өндіруге арналған машиналар жүйесінің кешенді техникалық- экономикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер аты	Өлшем бірлігі	Машиналар жүйесінің кешені		
		Типтік (базалы)	Дамытылған (базалы)	Жаңа (бөлек моделді)
1. Еңбек шығыны:				
1.1. Жер өңдеу, тыңайтқыш енгізу, тұқым себу	сағ./адам	18,77	10,55	8,52
1.2. Күріш егістігіне күтім	сағ./адам	17,26	2,05	1,98
1.3. Күрішті жинау	сағ./адам	20,47	9,14	4,90
Барлығы:	сағ./адам	56,48	21,74	15,40
	%	100	38,50	27,27
2. Жанар-жағар май шығыны:				
2.1. Жер өңдеу, тыңайтқыш енгізу, тұқым себу	кг/га	180,54	81,36	27,27
2.2. Күріш егістігіне күтім	кг/га	4,21	4,15	4,35
2.3. Күрішті жинау	кг/га	147,68	70,00	65,07
Барлығы:	кг/га	332,43	155,51	119,81
	%	100	46,80	36,00
3. Күріш өнімділігі	т/га	4,20	4,20	4,20
4. Еңбек өнімділігінің өзіндік шығыны	сағ./адам	13,45	5,18	3,67
5. Жанар-жағар майдың өзіндік шығыны	кг/т	79,15	37,03	28,53

Кесте 2. Жетілдірілген принциптегі агрегат тіркемесінің тиімділігі

Көрсеткіштер аты	Өлшем бірлігі	Бір операциялы агрегат		Аралас агрегат
		Т-150+ КЧН-3,8	Т-150+ ПЧН-3,2	КЧН-3,8+ХТЗ-16331+ ПЧН-3,2
Алым ені	м	3.6	3.0	6.2
Жұмыстық жылдамдығы	км/сағ	9.0	9.0	9.5
Ауысымдағы 1 сағаттағы өнімділігі	га/сағ	2.05	1.73	3.5
Ауысымдағы уақытта 1 га-ға кететін шығын	сағ	0.49	0.58	0.29
1 сағ. жұмыстағы жанар-жағар май шығыны	кг	25.52	25.52	29.66
Жанар майдың өзіндік шығыны	кг/га	12.45	14.75	8.48
Материалдардың өзіндік шығыны	т. сағ га	3.68	4.35	2.36

Зерттеу нәтижелері күріш өсіру кезінде атқарылатын топырақ өңдеу операцияларын біріктіру арқылы агротехникалық талаптарға сай етіп, өңдеу технологиясын бұзбай, уақытылы және аз шығынмен атқаруға қол жеткізуге болатынын көрсетеді.

Әдебиет:

1. Алшынбай М. Р. Сборник научных статей по механизации сельского хозяйства. — Алматы 1999.
2. Алшынбай М. Р. Ауыл шаруашылығы машиналарының теориясы. — Алматы, агроуниверситет баспасы, 1999. — 203 б.
3. Алшынбай М. Р., Алшынбай С. М. Механизация предпосевной обработки почвы, посева семян в орошаемой зоне юга Казахстана. — Алматы: КазНИИМЭСХ, 2000. — 161 с.

Күріш ауыспалы егістігінде жердің тұздануын азайтатын құрылғыны жетілдіру

¹Тәжібайұлы Әнуар, техника ғылымдарының кандидаты, доцент;

²Тәжібаев Әділ Әнуарұлы, магистрант

¹ «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Арал өңіріндегі егіншілік жүйесіндегі жер асты суының деңгейінің өзгеруі, топырақтың тұздануы, күріштік инженерлік суғару жүйесінің (ИРОС) бұзылуы зерттеуді ізденуді қажет ететін кешенді шешілетін күрделі жұмыстар. Жыл сайын жер асты суының деңгейіне байланысты мелиоративтік жағдайы қанағаттанғысыз жердің көлемі және топырақтың тұздануы 2–3 есеге артуда. Жер асты су деңгейінен топырақтың тұздануы бойынша 2015 жылы мелиоративтік жағдайы қанағаттанғысыз жердің көлемі 92,3 мың/га жетті. Кейінгі жылдары суармалы жер жағдайының нашарлауымен қатар жер асты суының деңгейі де өзгеріп, жер асты су деңгейі 0,5–1,3 метрге жететін жердің көлемі 4–5 мың/га дейін көбеюде [1, 2].

Қызылорда облысының жерінің мелиоративтік жағдайының нашарлауы, жер асты суының деңгейінің өзгеруі,

жер асты суының көп мөлшерде минерализацияланған (тұзданған) жердің көлемін артуына әкеліп соқтырды. Соның салдарынан жер асты суының тұздануы жоғарылап, 1–3 г/л мөлшеріндегі тұзданған жердің көлемі 1995 жылы 198,2 мың/га көбейді. Жер асты суының минерализациялануы 5 г/л одан жоғары, жердің көлемі 2,2 есе артты немесе 1985 жылы 57,6 мың/га болса, 2001 жылы 127,7 мың/га көбейді.

Арал өңірінде күріштің ұзақ жылдар бойы өсірілуі әсерінен аймақтағы жер асты суының деңгейі күріш егілген суармалы жерлерде және күріш егілмеген агрофитоценоздар астындағы су деңгейінің де жалпы көтерілуіне себепкер болды.

Бұған қосымша Сырдария өзенінің суы табиғи сапасынан айрылған. Су құрамындағы органикалық бөлшек-

тердің орнына өсімдікке зиянды қоспалар жылдан жылға көбейіп келеді. Өзен арнасына минерализацияланған, тұздар, пестицидтер және улы заттар қосылған қашыртқы-дренаж су, өндіріс орындары мен елді мекендерден шыққан лас судың қосылуы салдарынан дария суының сапасы нашарлауда.

Техника ғылымдарының докторы, профессор С. Қошқаровтың мәліметіне [1] қарағанда соңғы 15–20 жыл көлемінде қайта (екінші мәрте) тұздану, батпақтану коллекторлы — дренаждық жүйенің қанағаттанғысыз жағдайынан 70 мың гектар күрделі тегістелініп инженерлік жүйеге келтірілген жер айналымнан шығып, жарамсыз болып қалған. Оның басты себебі ыза судың көтерілуі және суландыру жүйесінің пайдалану еселеуіші өте төмен, дариядан алынған судың аз пайызы ғана егісті суландыруға жетеді. Қалған бөлігі каналдар бойында шығын болады. Кейінгі жылдары Қызылорда облысында Қоқарал платинасы, Қараөзек, Әйтек су тораптары кешендерінің жұмысы дұрыс жолға қойылуы салдарынан дарияның су өткізгіштік қабілеті қайтадан қалпына келтіріле бастады. Дарияның төменгі бөлігіндегі экологиялық жағдайды жақсартуға оң ықпал жасады. Дегенмен, Сырдария өзенінің минералдану жағдайы жылдан-жылға артуда. Бұрын литріне 0,5 г болса, қазір 1,3–2,5 г құрайды. Бұл жағдай дарияның бастапқы және ортаңғы бөлігінде орналасқан елдердің суармалы алқаптарындағы пайдаланылған сулардың өзенге қайта құйылуынан болып отыр.

Жоғарыда келтірілген деректер — ыза судың деңгейінің көтерілуі, жер асты суының тұздануы, өзен суының сапасының төмендеуі, күріштік инженерлік суғару жүйесінің сорланып, тез істен шығуына өз септігін тигізумен қатар, сол жерге егілетін өсімдіктің өсіп-өнуіне де кері әсерін тигізетіндігі дәлелденген. Қызылорда облысының суармалы күріш егуге арналған инженерлік жүйеге келтірген 62775 мың гектар егістік жер сорланып, егін егуге жарамсыз болып, айналымнан шыққан [2]. Яғни, күріш ауыспалы егістігінде шығатын тұздан (сордан) қиылып өліп қалатын болса, ал осы жерге егілетін жүгері, жоңышқа, бидай және басқа дақылдардың тамырына ыза судың деңгейі жетіп жатса, оның тамырының шіріп, өсімдіктің өлуіне әкеп соғатындығы Арал өңірі агроэкологиялық және

ауылшаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының зерттеулерінен белгілі.

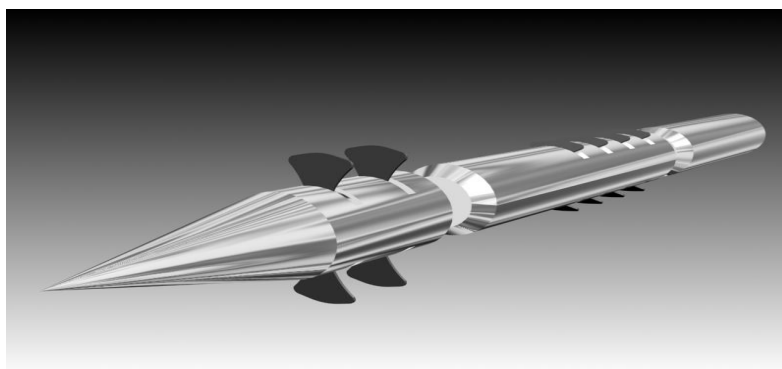
Осыған байланысты жарамсыз жерді қайта қалпына келтіру үшін ғалымдарымыз әр түрлі жерді қара сордан тазарту жолдарын ұсынуда. Солардың бірі сорды — топырақ қыртысына саңылау тесік салу арқылы, яғни сол із арқылы топырақ сорын сумен шайып ағызып жіберу тиімді әдістердің бірі екендігін айтып келеді. Бірақ осы кезге дейін бұл бағыттағы жасалымгершіліктің оған арналған техниканың жоқтығы бұл жұмысты шешуге мүмкіншілік бермей келді. Біз осыны шешудің бір жолы ретінде топырақ қыртысына саңылау тесік салуға арналған құрылғының жаңа түрін ұсынғанбыз [3, 4].

Біздің жұмыстың негізгі мақсаты ұсынылған қиыстырмалық құрылғының көмегімен топырақ қыртысына тесік саңылау салу арқылы тұзданған жерді тазарту, бұрынғы қалпына келтіру.

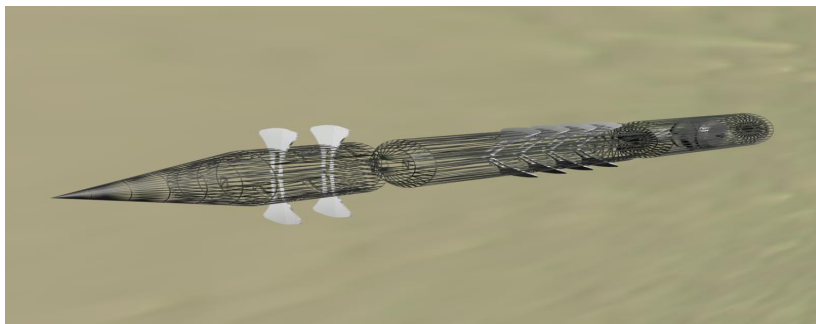
Бұл жұмыстың басқа ғылыми зерттеу жұмыстарынан артықшылығы ізденісті қазіргі заман талабына сай жаңа бағдарламалармен өңдеу арқылы, құрылғының қиыстырмасын өзгерте, жетілдіре қозғалысқа келтірілгендігінде. Бөлшектерінің қосылыстары мен байланыстарын үш жақты құрылымдық көрсету арқылы, яғни, құрылғының жүру көрінісі 3D Studio MAX бағдарламасымен орындалып, қазіргі уақыт талабына сай компьютерде мульти-меди көмегімен қозғалысқа келтіріліп көрсетілуімен және оны түсінікті бейнелеумен ерекшеленеді [5].

Жұмыстың негізгі қиыстырмаларының сызбалары AutoCAD бағдарламасын қолданып сызылса, қозғалыстары 3D Studio MAX бағдарламасының көмегімен атқарылып, құрылымның ішкі жұмыс істеу принциптері мен 12 көріністері қозғалысқа келтіріле жаңа жолдармен, әр түрлі қырларын аша, жаңа жасалымгерлікті пайдалана орындалуында. Жаңа бағдарламамен өңделген саңылау салуға арналған құрылғының негізгі көрінісі 1, 2 — суреттермен бейнеленген.

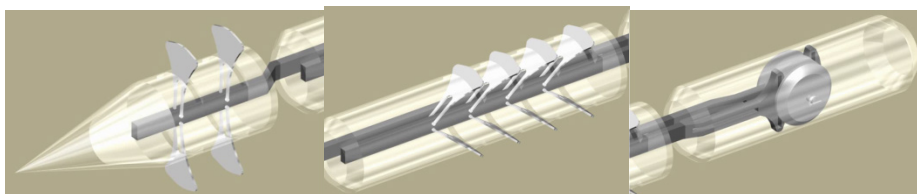
Ұсынылып отырған қиыстырмалық құрылғының ауылшаруашылық саласында жарамсыз жерді қалпына келтіруге ықпалын тигізумен, тұзданудан құтқарумен қатар, құрылыста дренаж жүйелерін пайдалану саласында, жолдардың астын тесіп өтуге, сондай-ақ әскери техникаларды

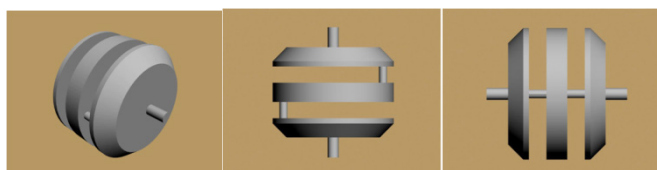
Сурет1. Жаңа бағдарламамен өңделген саңылау салуға арналған құрылғының сыртқы сұлбесі

Сурет 2. Жаңа бағдарламамен орындалған құрылғының рентгенді көрінісі

Сурет 3. Құрылғының алдыңғы, ортаңғы және соңғы бөліктерінің көрінісі

Сурет 4. Құрылғының иінді білік қиыстырмасының көрінісі

жетілдіру саласында жер астымен жүріп барлау жасауға, жасырын жер астына қопарғышты қажетті жерге жеткізіп жаруға және т. б. жұмыстарды атқаруға қолдануға болады.

Бұл саңылау із салуға арналған құрылғының артықшылықтары:

— құрылғыны әр түрлі механикалық құрамдағы топырақтарға қолдану мүмкіншілігі туады;

— құрылғының сенімділігі жоғарылайды және қиыстырмасын толық герметикалығын қамтамасыз етудің қажеті жоқ.

Ұсынылып отырған құрылғының экономикалық тиімділігін анықтау әлі мүмкін емес, себебі құрылғы әлі эскиздік техникалық дайындама күйінде.

Қорыта келгенде, топырақ қыртысына саңылау тесік салуға арналған қондырғының ерекшелігі қадамдық — алға басқан қозғалысы итергіш білік арқылы жүргізіледі, жұмыс сенімділігі жоғарылайды, қозғалыс жылдамдығы өседі, корпус топырақ қабатына қалақшалары арқылы жанасады. Қалқаншалар мен корпусар қозғалысы бір ғана иінді білік арқылы жүзеге асырылған.

Әдебиет:

1. Қошқаров С. М. Мелиорация ландшафтов в низовых реки Сырдарьи. — Алматы: Ғылым, 1997. — 266 с.
2. Қарлықанов Т. Күріш ауыспалы егістігінің ерекшеліктері // Егемен Қазақстан. 2006. — 27 қаңтар.
3. Тәжібайұлы Ә., Тәжібаев Ә. Топырақ қыртысына саңылау салуға арналған құрылғы // Жаршы. — 2006. — № 5. — 52–55 бб.
4. Тажібайұлы А., Тажібәев А. Устройство для прокладки скважин в грунте // Молодой ученый. — 2016. — № 19.2 (123.2). — с. 39–41.
5. Келли Л. Мэрдок. 3ds max 5, Библия пользователя. Компьютерное издательство «Диалектика». Москва-Санкт-Петербург — Киев, 2003.

Топырақ құрамына минералдық қоректендіруді (гумат) пайдалану ерекшеліктері

Таутенов Ибадулла Айғалиевич, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор;
Нургалиев Нурали Шайкисултанович, PhD, аға оқытушы;

Байжанова Бибигуль Қуанышбековна, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты., аға оқытушы;
Жуматаева Жазира Байсериковна; ауыл шаруашылығы ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Калмаганбетова Аида, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Өсімдіктің тыңайтқышы қажет етуін анықтау үшін жоспарланған гумат туралы мәлімет жеткіліксіз. Ол үшін әрбір учаске мен ауыспалы егістің жеке танаптар топырағының құрамындағы минералдық қоректің жылжымалы түрінің қорын да білу керек.

Әрбір топырақтағы қоректік зам шамасы оның генетикалық ерекшеліктері мен механикалық құрамына және тыңайтқыш қолдану дәрежесіне байланысты өзгеріп отырады. Мысалы, бір гектар егістікке 100кг P₂O₅ бергенде, оның 1 кг топырағындағы жылжымалы фосфор мөлшері орта есеппен 7–100 мг дейін артады.

Топырақтағы минералдық қоректің мөлшерін химиялық жолмен талдау арқылы анықтайды және оны бір кг топырақтағы миллиграммен (мг/кг) белгілейді. Химиялық талдау нәтижесі агрохимиялық картограммаға немесе танап паспортына көшіріледі. Химиялық талдау мәні бойынша бір гектар егістіктегі өнімділік реттегіштердің қорын (кг) есептеп шығарады. Ол үшін топырақтың көлемдік массасын білу керек. Қазақтың ғылыми-зерттеу егіншілік институтының мәліметі бойынша қара, қара қоңыр, боз топырақтардың көлемдік массасы орта есеппен 1,3. 1 гектар топырақ 30 см дейінгі қабатының көлемдік массасы 3,9 млн. Кг (1,3*3) болады. Егер топырақтың 0–30 см қабатында бір кг топырақта 20 мг P₂O₅ болса, оның бір гектардағы қоры (3,9*20) тең.

Өсімдіктер минералдық қоректендіруді (гумат) жылжымалы түрінің қорын толық пайдаланбайды. Өйткені олардың шамалы бөлігі физика-химиялық, биологиялық құбылыстардың нәтижесінде топырақта қиын еритін қосылыстар түзеді немесе алмаспайтын түрге ауысады, шамалы бөлігі тамыр жүйесі орналасқан қабаттан төменгі қабатқа шайылады, біраз бөлігін микроорганизмдер пайдаланады. Сондықтан тыңайтқыш нормасын белгілегенде оның қанша мөлшерін өсімдіктің пайдаланатынын білу керек.

Топырақ құрамындағы минералдық қоректендіруді (гумат) пайдалану коэффициентін мына формулалармен анықтайды.

$$K_T\% = \frac{B}{C} \times 100;$$

$$K_T\% = \frac{a \times b}{c};$$

$$\text{мысалы: } K_T\% = \frac{60 \times 1,1}{136,5} = 48,3\%$$

Мұнда K_T% — топырақтағы қоректік заттарды өсімдіктің пайдалану коэффициенті, %;

B — тыңайтқыш берілмеген топырақтан өніммен кететін қоректік зат мөлшері, кг;

C — топырақтың белгілі қабатындағы минералдық қоректендіруді (гумат) жылжымалы түрінің жалпы қоры, кг/га;

a — дақыл түсімі, ц/га;

b — 1 ц өніммен кететін өнімділік реттегіш мөлшері, кг.

Топырақтағы өнімділік реттегішөсімдіктің пайдалану коэффициенті тұрақты емес. Ол өсімдіктің биологиялық ерекшеліктеріне, топырақтың тиімді (нәтижелі) құнарлығына, агротехникаға, ауа-райына және өсімдіктің өсіп-дамуына әсер ететін басқа факторларға байланысты.

Топырақта жылжымалы қоректік зат мөлшері төмен болғанда өсімдіктің қоректік затты пайдалану коэффициенті жоғары болады. Бұл сол топырақтағы қоректік затты өсімдіктің нашар пайдалануынан емес, керісінше, пайдаланылмай қалған қоректік заттың көп қалуынан. Суармалы аймақта, жоғары агротехника жағдайында және дақыл түсімі артқанда өсімдіктің топырақтағы өнімділік реттегішті пайдалануы көтеріледі.

Кесте 1. Өсімдіктің топырақтағы минералдық қоректі (гумат) пайдалануы

Агротехникалық фон	Пайдалану коэффициенті, %		
	N-NO ₃	P ₂ O ₅	K ₂ O
Ылғал тапшылығы жағдайда	20–50	10–12	1–2
Ылғал жеткілікті болғанда	70–80	20–30	5–7
Суарған жағдайда	120–150	30–40	10–15

Сондықтан ауыл шаруашылығы дақылдарына тыңайтқыш қолдануға кестеде көрсетілген мәліметтерді пайдаланады (4-кесте).

Қара, қара қоңыр, боз топырақтардағы жеңіл ыдырайтын азотты өсімдіктің пайдалану коэффициенті 20%.

Әдебиет:

1. Ефимов В. Н., Донских И. Н., Синицин Г. И. Система применения удобрений. — Москва, 2004. — с. 25–26.
2. Тазабеков Т. Т. Топырақтың құнарлылығы. — Алматы, 1999. — с. 83–85.
3. Белобров. В. П., и др. География почв с основами почвоведения. — М., 2004. — С. 111–115.
4. Орлов Д. С. Химия почв. — М.: МГУ, 2005. — с. 99–103.

Жасөспірімдерді әлеуметтік ортаға және өмірге бейімдеу арақатынасы

Туреханова Салтанат Турехановна, магистрант;
Боранбаев Абди Сейлович, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы 2050 жылға дейінгі стратегияны іске асыру жолдары мен орындалу механизмдерін нақты түсіндіріп беруімен құнды. Сонымен қатар осы Жолдауда қоғамдағы өзекті мәселелерге де айрықша мән берілген [1].

Елбасымыз айтқандай, — «Егер біз адамгершілігі жоғары қоғам болғымыз келсе, жастардың алдындағы жауапкершілікті күшейтуіміз керек». Білім беру ісімен бірге ұлттық тәрбиені ұштастыра отырып, болашақ мамандарды іскер, адамгершілік қасиеттері мол, өзінің жеке басы мүмкіншіліктерін бағалай білетін, саналы, әдепті азамат етіп тәрбиелеу міндеті тұр. Біріншіден, жеке тұлғаның өзінің азаматтық жауапкершілігін сезінуі, өз міндетін күнделікті өмірде бұлжытпай орындауы, екіншіден қоғамдағы өз орны мен үлесін салмақтай білуі, өзін Қазақстан Республикасы азаматы екенін саналы түрде сезінуге және оған өзінің қандай да үлесін қосуға тәрбиелеу. Қазіргі кезеңде қоғамдық құбылыстардың даму үрдісінде жеке тұлғаның орны ерекше маңызды. Қазіргі білім жаңалықтары және әлеуметтік-экономикалық ортада тұлғаның қалыптасуына және әлеуметтенуіне негіз болады. Оның әлеуметтік жағдайларда қалыптаса бастауы, ортаның дамуымен, ондағы тұлғаның дамуына жетелейді. Сондықтан, тұлғаның қоғамдық ортадағы қалпы, оның қоршаған шынайылықты қайта қалыптастыруға бағытталған саналы және жүйелі іс-әрекеті маңызды болып табылады.

Осы орайда орта дегеніміз — адамға стихиялы түрде әсер ететін сан алуан сыртқы құбылыстардың комплексі. Ал әлеуметтік орта деген ұғым кең мағынада қоғамдық өмірдің материалдық жағдайлары, әлеуметтік және мемлекеттік құрылыс, өндірістік, қоғамдық қатынастар жүйесі және оларды анықтап отырған әлеуметтік жүйе сипаты мен қоғамда пайда болған әр түрлі мекемелер қызметін қамтиды. Қоршаған ортаның — қоғамдық болмыстың, нақты әлеуметтік ортаның, отбасының, мектептің, ауланың, қала берді, тіпті балалардың өз ортасында бір нәрсеге қызығушылық нәтижесінде пайда болатын ресми емес, уақытша топтардың, ересек адамдардың ықпалынсыз жас баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуы,

бойынша адамзат қауымдастығына тән сапалық белгілер мен қасиеттерді сіңіруі екі талай. Демек, өмірге жаңадан келген әрбір жас нәрестенің, жаңа адамның пісіп-жетіліп, аяқтануы, өсіп-өніп, ер жетіп, есею барысында оның бойында адамзат қауымдастығына тән сапалық белгілер мен қасиеттерді сіңіріп, қоғамдық өмірге даярланып, қосу — оны қоршаған нақты әлеуметтік ортаның — белгілі бір мемлекеттік құрылыстың, ондағы қалыптасқан қоғамдық-өндірістік қарым-қатынастар мен байланыстардың көрінісі тәріздес әлеуметтік институттардың — отбасының, мектептің, көпшілік ақпарат құралдарының т. с. с. тәлім-тәрбиелік ықпалына сондай-ақ, аға буын өкілдерінің үлгі-өнегелік тағылымына тікелей қатысты. Жеке тұлғаның әлеуметтенуі — баланың қоғамға тек үйреніп қана қоймай, сонымен бірге әлеуметтік іс-тәжірибе жинақтауы. Әлеуметтендіру барысында, бір жағынан өмір сүріп отырған қоғамдағы әр түрлі сипаттағы факторлар мен әр түрлі өмірлік жағдайлар ықпалымен әсер етудің стихиялы жолымен қалыптасса, екіншіден, мақсатты тәлім-тәрбиелік жұмыстар арқылы жүзеге асады. Жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуының негізгі объективті факторлары ретінде биологиялық факторды, сыртқы ортаны және тәрбиені айтуымызға болады. Биологиялық факторларға балаға ата-анасының қасиеттері мен ерекшеліктерінің берілуі кіреді. Сыртқы ортаға: әлеуметтік орта, отбасы, мектеп, құрбылары жатады. Тәрбие жеке тұлғаның бейімділік қабілеттерін де жетілдіреді [2].

Латын тілінен аударғанда «бейімделу» — икемделу, үйлесу деген мағынаны білдіреді. Адамның бейімделуінің төрт түрін көрсетуге болады: психологиялық, физиологиялық, биологиялық, әлеуметтік. Бейімделу үдерісі аса динамикалы болып табылады. Оның жетістігі көбінде объективті, субъективті оқиғаға, функционалды жағдайға, әлеуметтік тәжірибеге, өмірлік бағдарға және т. б. байланысты. Әрбір адамға сол әсер еткен стимул әр түрлі адамдарда түрлі жауап реакциясын тудыруы мүмкін.

Әр саладағы ғалымдар, зерттеушілер өзінің зерттеу бағытына байланысты «бейімделу» терминіне анықтаманы ұсынады. Соларды қарастыратын болсақ В. Н. Дружинин — «бейімделуді» — ағзаның орта мен нәтижелі

әрекет ету процесі деп қарастырады. Ал Е. А. Ямбург «бейімделуді» — ағзаның құрылысы және функциясы, оның мүшелері және ұлпаларының орта жағдайына икемделуі дейді. Л. Д. Столяренко «бейімделу — адамның қоршаған ортаның түрлі талаптарына ішкі қолайсыздықты сезінбей және ортаға қақтығыссыз икемделе алу қабілеті» — деп қарастырады.

Көп жағдайда адам тағдыры оның кез-келген жағдайда өмірінің туа біткен және қалыптасқан қабілеті, бейімделгіштігімен анықталады. Жоғары, орташа, төмен бейімді адамдар болады. Бейімділіктің туа біткен негіздері — ол инстинктер, темперамент, дене құрылымы, эмоциялар, туа біткен интеллекттік талабы, ағзаның физикалық жағдайы және сыртқы көрсеткіштері болып табылады.

Әлеуметтік топтарда психикалық бейімделуді нәтижелі ететін маңызды факторға, әлеуметтік тұтастылық, тұлға аралық қарым-қатынасты орната алу қабілеті жатады.

Бейімделу деңгейі — қоғамдық қарым-қатынас объектісі ретінде қарастырылады. Бұл деңгейде адам тұлға болуға бағытталады және ереже, талаптарды, белгілер жүйесін меңгеру болады. Сондықтан егер бала мектепке бейімделу деңгейінен өтпесе және әлеуметтік өмірдің негізін меңгермесе, ол одан әрі икемделе, бейімделе алуы күрделене түседі.

Адамның бейімделу ерекшелігі «әлеуметтік әлемге бірте-бірте енуімен» мінез-құлық, жүріс-тұрыстың әлеуметтік ережелерін меңгеру процесі мен адамның әлеуметтенуімен байланысты болады. Негізінде әлеуметтік бейімделу әлеуметтенудің маңызды механизмі болып табылады.

Әлеуметтену жеке тұлғаның бейімделуі жақын түсініктер, қоғам мен тұлғаның өзара әрекеттесуінің бірыңғай процесін сипаттайды, сондай-ақ әлеуметтену түсінігі бейімделу түсінігінен аумақты болып табылады.

Әлеуметтену — тек тұлға болуымен, жалпы дамуымен ғана жиі байланысады, ал бейімделу — қалыптасып қойған тұлғаның икемделу процесімен байланысады. «Бейімделу және әлеуметтену» түсінігінде мазмұнына байланысты мәнді айырмашылықтар бар. Бейімделу адамның жаңа заттық іс-әрекет жағдайына икемделуі, дағдылануы, әлеуметтенуі тұлғаның қалыптасу процесінен көрінеді.

М. И. Бобнева әлеуметтену мен әлеуметтік — психологиялық бейімделу процесі тығыз өзара байланысқан деп көрсетеді. Психологиялық механизмдер, бейімделу процесінде тұлғаның әлеуметтік ортамен өзара әрекет етуін жеке алғанда, жанама түрде тұлғаның мотивациялық құрылымы, психикалық құрылымы, кейбір даралық ерекшеліктер индивидтің әлеуметтену процесінде әлеуметтік жағдайдың әсерімен құрылады. Тұлғаның әлеуметтенуі, тұлғаның қоғамда, нақты бір ұжымда бейімделуі үшін қажетті жағдай болып табылады.

Жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуі жеке позицияны, әлеуметтік мәртебесін түсінуін, сондай-ақ онымен байланысты рөлдік мінез-құлық түрі ретінде жалпы топтық міндеттерді шешу процесінде тұлғаның дара ерекшеліктерін жүзеге асыруды қарастырады.

Жасөспірімдердің бейімделуі немесе бейімделе алмауының сипаты мен деңгейі көбінесе адамның биологиялық, физиологиялық, психикалық қасиеттеріне және оның әлеуметтік дамуына байланысты.

Тұлғаның әлеуметтік бейімделуі ережелерді қайта орнатуға, әлеуметтік пайдалы қарым-қатынас, мінез-құлық, іс-әрекеттің өзгеруіне бағытталған. Психологиялық бейімделу — әлеуметтік қажетті құндылық бағдар және мінез-құлықты меңгеру, әлеуметтік ортаның күтілімдері мен тұлғаның бағыттылығын, бағдарын жақындаттыру. Бейімделудің әлеуметтік және психологиялық жақтары бір-бірімен үздіксіз байланыста.

Әлеуметтік бейімделу процесінің негізі — әлеуметтік ортаның оған ұсынатын талаптарына тұлғаның мінез-құлық, жүріс-тұрысы және іс-әрекетінің сәйкестенуі, яғни әлеуметтік күтілімдер жүйесіне мінез-құлықтың сай болуы.

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу түсінігін қысқаша қарастыратын болсақ, жеке адам мен топтың өзара қатынасының жағдайын жеке адам созылмалы емес ішкі және сыртқы қақтығыстарсыз басты әрекетке сәтті қосылуы, негізгі социогенді қажеттіліктерді қанағаттандыруы, оның топ ұсынатын рөлдік күтілімдеріне қарсы шығуы, өзінің ісін көрсету және шағармашылық қабілеттерін еркін көрсету жағдайы — әлеуметтік-психологиялық бейімделу деп аталады.

Бейімделу кезеңіндегі мәселелер:

— Соматикалық мәселелер — баланың денсаулығындағы ауытқулар;

— Эмоциялық қиыншылықтар, қобалжу, мектептегі мәселелер туралы уайымдау;

— Бейімделу кезеңнің дұрыс өтпеуі дезадаптацияға әкеледі, яғни баланың өз еркімен қиыншылықтарға төзе алмауы;

— Интеллектуалдық іс-әрекеттің бұзылуы;

— Өз сыныптастарынан даму жағынан қалып қоюы;

— Тәртіптілік — моральдық және құқықтық нормаларға сәйкес келмейтін тәртіптің түрі;

— Коммуникативтік мәселелер — үлкендермен, құрдастарымен қарым-қатынас жасай алмауы.

Тұлғаның әлеуметтік — психологиялық бейімделу мәселесі психология ғылымындағы және психология ғылымының басқа да аймағындағы күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Әлеуметтендіру дегеніміз — белгілі бір себептермен күйзеліске душар болған, торығу нәтижесінде қатардан шығып қалған не болмаса саяқтық, оқшаулану секілді қоғамдық ортада өмір сүруіне кедергі болатын мінез-құлқын тәрбиелеу, қайта тәрбиелеу, қалпына келтіру арқылы тұлғаны қатарға қосу. Әлеуметтендіру дегеніміз — сана-сезімі, психикасы, мінез-құлқына нұсқан келген не болмаса басқаларға ұқсамайтын ерекше қабілетті жасөспірімдерді қоғамдық ортада толыққанды өмір сүруіне қайтару үшін істелетін жұмыс жүйесі. Адам туған сәттен бастап әлеуметтендіру ықпалына түседі. Отбасы тәрбиесі, мектептегі оқу-тәрбие жұмысының барлығы да оқушыларды әлеуметтендіруге арналған деуге болады.

Себебі сол арқылы балалар болашақта қоғамдық ортада қатарынан қалмай өмір сүруге үйренеді, қажетті білік, дағдыларды бойына сіңіреді. Бұл әрекеттерді меңгере алмаған, оқу-тәрбиеге көнбеген балалар арнайы әлеуметтендіру шаралары арқылы әлеуметтендіріледі.

Әлеуметтену үрдісінде екі мәселе шешіледі.

Әлеуметтік адаптация (бейімделу) — жеке адамның ортаға бейімделуі барлығымен бірге болу. Балаға барлық бағытта көмектесу. Баланың әлеуметтік қалыптасуы мен дамуына жағдай тудыруға, оны әлеуметтік өмірге араластыруға және өз бетінше өмір сүре білуіне көмектесуге бағытталады.

Әлеуметтік автономизация (оқшаулану) — ортамен бірге бола отырып, өзімен-өзі болу, іс-әрекеті мен қарым-қатынастарында табанды болмай, тұлғаның өзін бағалау білмеуі.

Жасөспірімдерді әлеуметтік өзгерістерге бейімдеу, олардың қажеттіліктерінің негізінде жоспарланып, мынадай негізгі бөлімдерден құралады.

— Дәстүрлі мектепішілік іс-шараларға, ұжымдық шығармашылық істерге, жалпы мектептік мерекелерге қатыстыру;

Әдебиет:

1. Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2014-zhylgy-17-kantar
2. Айтбаева Ж. // Әлеуметтік психология. — 2016. — №2.
3. Сапарова Ж. Т. // Қызықты психология. — 2016. — №11–12. — 8–12 бб.

— сынып ұжымының қызығушылықтарына және сұраныстарына сәйкес өткізілетін іс-шараларға қатыстыру;

— оқушылармен даралап жұмыс жүргізу [3].

Жасөспірімдерді әлеуметтік ортаға және өмірге бейімдеу бағытындағы іс-әрекеттерімізді саралай келе, төмендегідей нәтижелерге қол жеткізе аламыз:

— Әрбір тұлғаға жан-жақты қолдау болған кезде ғана өз-өзін құрметтей отырып, өз ісіне талдау жасап өзіннің жасаған іс-әрекеттеріне жауапкершілікпен қарайтын болады;

— Бала өзінің жақсы жақтарын танып, өз бойындағы адами құндылықтарын оң қалыпты дәрежеде қалыптастырады;

— Өзін жан-жақты дамыған, рухани адамгершілігі мол басқаларға сүйіспеншілікпен, құрметпен қарайтын, өмір сүруге деген құштарлығы жоғары жеке тұлға болып қалыптасады.

Осы аталған себептердің қатарында әсіресе баланың әлеуметтік-психологиялық қараусыздығы, оларға қоршаған ортаның немқұрайлы қатынасы басты орын алады, нәтижесінде шет қалу, өзінің қажет еместігі, қорғансыздығы сияқты сезімдер туындайды. Сондықтан өскелең ұрпақ тәрбиесіне әрқашан жауапкершілікпен қарау керек.

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал
Выходит еженедельно
№ 9.1 (195.1) / 2018

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметов И. Г.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Каленский А. В.
Куташов В. А.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Абдрасилов Т. К.
Авдеюк О. А.
Айдаров О. Т.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Жураев Х. О.
Игнатова М. А.
Калдыбай К. К.
Кенесов А. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кошербаева А. Н.
Кузьмина В. М.
Курпаяниди К. И.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Матвиенко Е. В.
Матроскина Т. В.
Матусевич М. С.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Паридинова Б. Ж.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенцов А. Э.
Сенюшкин Н. С.
Титова Е. И.
Ткаченко И. Г.
Федорова М. С.
Фозилов С. Ф.

Яхина А. С.

Ячинова С. Н.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Ахмеденов К. М. (Казахстан)
Бидова Б. Б. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Демидов А. А. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Жолдошев С. Т. (Кыргызстан)
Игиснинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Кайгородов И. Б. (Бразилия)
Каленский А. В. (Россия)
Козырева О. А. (Россия)
Колпак Е. П. (Россия)
Кошербаева А. Н. (Казахстан)
Курпаяниди К. И. (Узбекистан)
Куташов В. А. (Россия)
Кыят Э. Л. (Турция)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Рахматуллин Р. Ю. (Россия)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Федорова М. С. (Россия)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)
Шуклина З. Н. (Россия)

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Г. А.

Ответственный редактор: Шульга О. А.

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Бурьянов П. Я., Голубцов М. В., Майер О. В.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

почтовый: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231;

фактический: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Подписано в печать 14.03.2018. Основной тираж номера: 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 16 экз.
Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, 25